

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 17, No 1, Spring & Summer 2024
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.234434.1290>

Research Paper

Explaining the Nature and Formation Process of the Concept of Constitutionalism in Iran Based On the Theory of Thomas A. Spragens

1. Mehdi Faraji, 2. Behzad Ghasemi

1. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Law and Social Sciences, University Of Tabriz, Tabriz, I. R. Iran (corresponding author). Email: m.faraji@tabrizu.ac.ir

2. Associate Professor of History, Faculty and Research Institute of International Studies, Imam Hossein University, Tehran, I. R. Iran. Email: ghasemi.b@ihu.ac.ir

Received: 2024/01/11 PP 75- 103 Accepted: 2024/04/18

Abstract

Using Spragens's crisis theory, which oversees the understanding of political theories, the present article has explained the question of the development process and the nature of "constitutional theory" in Iran during the Qajar era. The purpose of this research is to apply Spragens's theory to understand the nature and explain the development process of constitutional theory in Iran. The results obtained from this research, based on the descriptive-explanatory method, show that the constitutionalism theory did not emerge in the last days of the movement; Rather, it has had a historical-evolutionary process. Regarding its nature, it can be said that the theory of constitutionalism was "the theory of the rule of law" and a movement to "establish freedom" and get rid of tyranny. The development process of this theory by using the theoretical approach of Spragens in the four steps of the problem and observation of disorder; causes of disorder; order and fantasy (rebuilding society); And the prescription phase will be explained.

Keywords: Nature and Process, The Concept Of Constitutionalism; Qajar Era Iran, Tyranny and the Rule of Law; Thomas Spragens Theory.

Citation: Faraji, Mehdi And Behzad GHasemi. 2024. *Explaining the Nature and Formation Process of the Concept of Constitutionalism in Iran Based On the Theory of Thomas A. Spragens*, Journal of History of Iran, spring and summer, Vol 17, no 1, PP 75-103.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

In the book “Strive for Freedom”, Alireza Mollaei Tavani, by introducing the principle of freedom as the most important demand of the constitutional movement, spoke about the liberal aspect of the nature of Iran’s constitutionalism. He wrote that the constitutionalists were trying to replace the rule of law with autocracy, and national institutions and to replace democratic institutions with authoritarian institutions (Mollaei Tavani, 2019: 3). In another work, “Controversy over the implication of the constitutional decree”, Mollaei Tavani deals with the issue (Mollaei Tavani, 2015: 191-216). Javad Tabatabaei writes about the nature of Iran’s constitutionalism: “Iran’s constitutionalism was the theory of the rule of law and an effort to establish freedom and establish its institutions” (Tabatabaei, 2006: 534). Based on the search and investigations, despite the existence of works who have paid attention to the nature of Iranian constitutionalism in their investigations; But these works have mainly narrated and analyzed events, activities, struggles and political achievements without using political theory and concepts. The mentioned works have not researched the emergence of the constitutionalism theory (constitutionality as a political philosophy) based on a structural and process-oriented approach. The upcoming work intends to explain its nature and development process in Iran with a different and new perspective.

Methodology

To answer the question of the development process and nature of “constitutional theory” in Qajar period Iran, the data were extracted from first-hand historical sources in a archival method, including historiographical sources, diaries, travelogues, documents, reports, and newspapers, and then analyzed by a descriptive-explanatory method based on the theoretical approach of Thomas A. Spragens. Have become. Spragens theory is responsible for the discovery and recognition of the development stages of political theories and their nature, which has been explained by using this theory and descriptive-explanatory method, the development process, and the nature of “constitutionalism theory” in Qajar period Iran.

Result and Discussion

The first stage: At this stage, attention is paid to the components and examples that indicate problems and irregularities. This stage is responsible for

recognizing and understanding the existence of problems and irregularities. The first question to ask is what is the problem? In Iran, the understanding of the existence of the problem came with Iran's defeat in the war. The problem was the lack of success and failure in the confrontation with the Russians. The problem was the defeat of Iran. Abbas Mirza knew the answer to this question in the traditional construction and texture of Iran's military and administrative institutions, and for this reason, he began to modernize... the second stage; after understanding the existence of disorder, the etiology of disorder comes. Historically, the diagnosis of the problem in pre-constitutional Iran begins with Abbas Mirza's question to Napoleon's envoy Joubert. The question was "I don't know what power has dominated you over us? And what is the cause of our weakness and your progress?" (Jobar, 1322: 95). The third stage: By knowing the factor, the cause, and the problematic factors and knowing the causes that disturb the order, the solution is provided. The question raised is: When the society is disorganized, what is the state of the organized society? How is order and imagination, the reconstruction of society? That is, in the third stage, ideal, desirable, and ideal conditions are drawn, that is, in this stage, images are created in the world of the mind and not in the world outside the mind; The reconstructed society of the constitutional era criticized tyranny, limited the king, and brought freedom and law. The reconstructed society of Mozaffari's Iran was constitutionalism. The fourth stage is the stage of passing from the abstract realm to the objective realm. In the last stage, what is in the mind is presented to the outside world and must be implemented in the community environment.

Conclusion

The findings of the research show that the four stages specified by Spragens for the development of political theories have also happened in Iran for the formation of the thought or the theory of constitutionalism. It can be emphasized that constitutionalism Iranians have had an evolutionary process, starting from the stage of considering the problem and disorder, passed the stage of diagnosing pain and the stage of fantasy and reconstruction, and finally reaching the stage of practical prescription of treatment. The result is that the problems of Iranians were a common problem; therefore, the progressives and Critics were looking for a conventional prescription to cure the pains and backwardness of the country. Constitutionalism in its conventional reading was a prescription for the treatment of progressives and modernists. The

conceptualization of constitutionalism in terms of political philosophy had no precedent in the Sunnah system. However, the original thing was that the constitutionalist scholars of Najaf relied on the theory in the era of occultism; the Jur government proved the necessity and preference of constitutionalism and paved the way for the transformation of Sharia law into a legal system and the rule of law.

Because at least a quarter of their purchases should be made in cash, while the Dutch East India Company had no problem paying in cash due to the sufficient capital it had and was more organized and rich than the English company. Besides trading with the Safavid court, he also bought and exported silk from the open market. The wars between England and Holland in the second half of the 17th century, which had their roots in trade, affected the competition of these companies in Iran. The effect of this war was that the Dutch East India Company caused damage to the British company's merchant ships and practically stopped their trade in the Persian Gulf for several years. Despite the ban that was established during the reign of Shah Abbas II, the Dutch company continued to issue them. The English company was not very successful in this field due to a lack of liquidity.

Conclusion

The results of this research show that the revocation of the silk export monopoly by Shah Safi, commercial contracts of the Iranian government with companies, cash (liquidity), British and Dutch wars in Europe and the Persian Gulf, the export and import of these companies were the most effective factors in the commercial competition of companies during the periods of Shah Safi and Shah Abbas II. Also, the Dutch East India Company was commercially superior to the English Company due to having more liquidity and higher diplomatic power in negotiations with the Safavid court. In general, the Dutch East India Company, due to its more facilities and more speculative and seductive policies, got along better with the officials of the Safavid trade affairs, and therefore, between the years 1629 and 1666, it took the first place in trade with Iran.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۷، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۴۰۳
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2024.234434.1290>

مقاله پژوهشی

تبیین ماهیت و روند شکل‌گیری مفهوم مشروطیت در ایران بر اساس نظریه توماس اسپریگنز

۱. مهدی فرجی،^{id} ۲. بهزاد قاسمی^{id}

۱. استادیار گروه تاریخ، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: m.faraji@tabrizu.ac.ir
۲. دانشیار تاریخ، دانشکده و پژوهشکده مطالعات بین‌الملل، دانشگاه جامع امام حسین، تهران، ایران، رایانامه: ghasemi.b@ihu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۲۱ صص ۷۵-۱۰۳ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۰۸

چکیده

با گذشت بیش از یک قرن از جنبش مشروطه‌خواهی ایرانیان همچنان مسائلی وجود دارند که مناقشه‌برانگیز هستند. از مهم‌ترین آنها ماهیت و چگونگی ظهور «نظریه» مشروطیت در ایران است که بازبینی آن به عنوان یک مسئله مستقل پژوهشی ضرورت دارد. نوشتار حاضر با استفاده از نظریه بحران اسپریگنز که ناظر بر فهم نظریه‌های سیاسی است، به تبیین این سؤال می‌پردازد که روند تکوین و ماهیت «نظریه مشروطیت» در ایران دوره قاجاریه چگونه بوده است؟ کاربست نظریه اسپریگنز به منظور فهم ماهیت و تبیین روند تکوین نظریه مشروطیت در ایران است. نتایج این تحقیق براساس روش توصیفی-تبیینی نشان می‌دهند نظریه مشروطیت دفعتاً و در روزهای پایانی جنبش ظهور نکرد، بلکه روندی تاریخی-تکاملی داشت. درخصوص ماهیت آن نیز می‌توان گفت نظریه مشروطیت، «نظریه حکومت قانون» و جنبشی برای «تأسیس آزادی» و رهایی از استبداد بود. روند تکوین این نظریه با بهره‌گیری از رویکرد نظری اسپریگنز در چهار گام شناخت مشکل و مشاهده بی‌نظمی، علل بی‌نظمی، نظم و خیال (بازسازی جامعه)، و تجویز تبیین خواهد شد.

واژه‌های کلیدی: ماهیت و روند مفهوم مشروطیت، ایران دوره قاجاریه، استبداد و حکومت قانون، نظریه توماس اسپریگنز.

استاد: فرجی، مهدی و بهزاد قاسمی. ۱۴۰۳. تبیین ماهیت و روند شکل‌گیری مفهوم مشروطیت در ایران براساس نظریه توماس اسپریگنز، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۷، شماره ۱، ۷۵-۱۰۳.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

نظریهٔ مشروطیت یکی از مهم‌ترین نظریه‌های مدرن دولت است. پس از مواجههٔ ایرانیان با تمدن جدید غربی، نخبگان و منورالفکران ایرانی نظریهٔ مشروطیت را به عنوان راه نجات از نابه‌سامانی‌ها و تباهی‌های کشور مطرح کردند. در واقع مشروطیت نقطهٔ عطفی در تاریخ ایران است که با وقوع آن، ایران از دورهٔ سنتی به دورهٔ مدرن گذار می‌کند. کتاب‌ها و مقالات بسیاری در این خصوص به رشتهٔ تحریر درآمده است، اما کارهایی که این جنبش را با رویکردی مفهومی بررسی کرده باشند چندان زیاد نیستند. جنبش مشروطه‌خواهی را می‌توان از ابعاد مختلفی به پرسش کشید و بررسی کرد. اینکه زمینه‌ها و عوامل اصلی و فرعی وقوع مشروطه چه بود؟ دستاوردهای آن چه بود؟ چرا مشروطیت ناکام یا ناتمام ماند؟ ایدئولوژی مشروطیت ایران وجه بورژوازی داشت یا مارکسیستی؟ از شریعت نشئت گرفت یا از نظریهٔ حق حاکمیت ملت؟ مباحث متعددی در خصوص جریان مشروطه‌خواهی همچنان در پردهٔ ابهام است. مسئلهٔ ماهیت و سرشت مشروطیت از جملهٔ این مسائل است که تاکنون تحقیق مستقلی در باب آن انجام نشده است و گرچه برخی از محققین در خلال آثار خود به آن توجه داشته‌اند، اما همهٔ ابعاد آن روشن نشده است. مسئلهٔ دیگر اینکه برخی بر این باورند که معترضان در ماه‌های منتهی به صدور فرمان مشروطه خواستار تشکیل عدالتخانه (محکمهٔ شرعی) شدند و خبری از مطالبهٔ نظام مشروطه در میان نبود و مطالبهٔ مشروطیت در جریان بست‌نشینی سفارت انگلیس مطرح شد و در روزهای پایانی بر زبان‌ها افتاد و زمینهٔ تاریخی و فکری نداشت. یا برخی گفته‌اند معترضان نمی‌دانستند که چه می‌خواهند و درکی هم از مشروطه نداشتند. برخلاف این نظرات، نویسندگان این سطور بر این باورند که ساختاری نظریهٔ مشروطه دعوتاً و بالمره نبود، بلکه در جنگ‌های ایران و روس و اقدامات عباس‌میرزا و تحولات پس از آن ریشه داشت. جریان مشروطه‌خواهی پس از ملاحظهٔ نابه‌سامانی‌های کشور و آشنایی با اندیشه‌ها و مفاهیم جدید غربی در چندین مرحله شکل گرفت. به عبارت دیگر، نظریهٔ مشروطیت در جنبش مشروطه طی یک روند شکل گرفت و افزون بر زمینه‌های قریب که همان حوادث دو سال آخر و ماه‌های منتهی به صدور فرمان مشروطیت بود، دارای زمینه‌های بعیدی هم بود.

در این مقاله با بهره‌گیری از رویکرد نظری توماس اسپریگنز^۱ در پی پاسخگویی به این سؤال هستیم که ماهیت «نظریهٔ مشروطیت» و روند تکوین آن در ایران دورهٔ قاجاریه چگونه بود؟ به عبارت دیگر، تجددخواهان در ایران با ملاحظهٔ چه بحرانی و مطرح نمودن چه نظریه‌ای در صدد رهایی از چه امری بودند؟ سؤال تحقیق ناظر بر تبیین یکی از اساسی‌ترین مسائل در باب مشروطیت یعنی فلسفهٔ سیاسی

1. Thomas A. Spragens

است. تحقیق حاضر در ذیل مسئله و پرسش اصلی در چهار گام دسته‌بندی شده است: پرسش از مشکل زمانه است؛ مشکل جامعهٔ عهد قاجاریه و به خصوص ایران پیشامشروطه چه بود؟ اندیشمندان، منورالفکران و صاحبان رسائل سیاسی علل و ریشهٔ مشکل عهد قاجاریه را در چه می‌دیدند؟ وضعیت آرمانی مورد نظر صاحبان فکر و اندیشه چه بود و چه تصویرهایی در ذهن و خیال داشتند؟ راهکارهای صریح مشروطه‌خواهی چه بود و نسخهٔ ضمنی و تجویزی برای درمان این درد چه بود؟

پیشینهٔ تحقیق

علیرضا ملایی توانی در کتاب *تکاپو برای آزادی* با معرفی اصل آزادی به عنوان مهم‌ترین مطالبهٔ جریان مشروطه، از جنبهٔ لیبرالی ماهیت مشروطیت ایران سخن می‌گوید و می‌نویسد مشروطه‌خواهان در تلاش بودند حکومت قانون را جانشین خودکامگی، و نهادهای ملی و دموکراتیک را جایگزین نهادهای استبدادی کنند (ملایی توانی، ۱۳۹۹، ۳). او در توضیحی دیگر می‌افزاید:

مشروطیت تلاش می‌کرد که با طرح مفاهیم و ایده‌های مدرن، رعیت را به شهروند و جامعهٔ شبان-رمگی را به جامعهٔ مدنی تبدیل کرده و به آهنگ رشد طبقهٔ متوسط جدید سرعت دهد. در عمل، انقلاب مشروطه با رازدایی از قدرت، رضایت و توافق اکثریت اعضای جامعه را به مبنای مشروعیت قدرت تبدیل کرد و مفاهیم مدرن «ملت»، «دولت ملی»، «حاکمیت ملی» و «هویت ملی» به همراه بسیاری از نهادهای مدنی نوین با انقلاب مشروطه متولد شدند (ملایی توانی، ۱۳۹۹، ۳).

ملایی توانی در اثر دیگری با عنوان «منازعه بر سر دلالت فرمان مشروطه» به این مسئله می‌پردازد که بین مشروطه‌خواهان و مخالفان مشروطه در تفسیر ماهیت فرمان مظفرالدین شاه مبنی بر تشکیل مجلس شورای ملی، اختلاف بنیادینی وجود داشت. تلقی مشروطه‌خواهان این بود که ایران در عداد دول مشروطهٔ صاحب کنستیتوسیون درآمده است و تلقی مخالفان مشروطه تشکیل مجلس مشورتی بود (ملایی توانی، ۱۳۹۵، ۱۹۱-۲۱۶). جواد طباطبایی دربارهٔ ماهیت مشروطیت ایران می‌نویسد: «مشروطیت ایران نظریهٔ حکومت قانون و کوششی برای تأسیس آزادی و ایجاد نهادهای آن بود» (طباطبایی، ۱۳۸۶، ۵۳۴). سهراب یزدانی در کتاب *مجاهدان مشروطه* (۱۳۹۹)، با این مفروض که یکی از نتایج مشروطیت تحول پیکرهٔ جامعهٔ ایران بود، شناخت ماهیت اجتماعی نیروهای دخیل در مشروطه‌خواهی و مشخصاً شناخت خاستگاه و سرشت اجتماعی مجاهدان و تأثیر سیاسی و اجتماعی آنان بر تحولات ایران را موضوع مستقیم تحقیق قرار می‌دهد. به عبارت دیگر، یزدانی با نگاهی به نقش گروه‌های فرودست جامعه در جریان مشروطه، قصد ایضاح وجوهی از ماهیت اجتماعی مشروطیت را دارد.

آثاری که در بررسی‌های خود ماهیت مشروطه‌خواهی ایرانیان را مورد توجه قرار داده‌اند، بدون بهره‌گیری از نظریه و مفاهیم سیاسی، عمدتاً به روایت و تحلیل وقایع، فعالیت‌ها و مبارزات و دستاوردهای سیاسی پرداخته‌اند. این آثار چگونگی ظهور نظریه مشروطیت (مشروطیت به مثابه فلسفه سیاسی) را براساس رویکردی ساختاری و فرایندمحور بررسی و مطالعه نکرده‌اند. اثر پیش رو قصد دارد با نگاهی متفاوت و نو، ماهیت و روند تکوین این جنبش را در ایران تبیین کند. آنچه پژوهش پیش رو را از تحقیقات پیشین متمایز می‌سازد و اهمیت آن را مضاعف می‌کند، به کارگیری نظریه اسپریگنز در فهم نظریه سیاسی تحت عنوان «نظریه مشروطه» است.

ادبیات تحقیق تفاوت ظریفی با پیشینه تحقیق دارد. در ادبیات تحقیق به آخرین دستاوردهای علمی و نظری در مورد مسئله تحقیق اشاره می‌شود. برخی پژوهشگران در لابه‌لای آثار خود به مقوله ماهیت و روند مشروطیت ایران پرداخته‌اند، اما عمدتاً متوجه روند حوادث سیاسی، نقش افراد و عوامل قریب هستند و از توجه به ریشه‌های بعید غافل‌اند. حائری بر این باور است که دسته‌های مختلف فکری در جنبش نقش داشتند که مبارزه علیه استبداد و استعمار هدف مشترک آنها بود (حائری، ۱۳۶۴، ۳۲۹-۳۳۲). همو در خصوص ماهیت مشروطیت می‌گوید: «می‌توان گفت که قانون اساسی زاینده انقلاب مشروطیت تا اندازه بسیار زیادی سکولار و مبتنی بر بنیادهای غیرمذهبی و دربردارنده اصولی از دموکراسی بود» (همان). پژوهش‌های مارکسیستی نیز با مسلم دانستن این اصل که اساس تحولات بر پایه عامل مادی و اقتصادی است و با تکیه بر ایده تکامل تک‌خطی کارل مارکس، مشروطه را منازعه‌ای طبقاتی و نزاعی بین نظام بورژوازی و حکومت فئودالی ارزیابی کرده‌اند (بنگرید به: مؤمنی، ۱۳۵۲، ۸، ۱۵؛ ایوانف، ۱۳۵۷، ۶-۷، ۱۶-۱۷، ۲۳-۲۶، ۲۹). بر همین اساس فشاهی از تضاد منافع «دولت فئودال» و «بورژوازی» سخن می‌گوید و می‌نویسد که بورژوازی ایران در دو جبهه با سرمایه خارجی و حکومت فئودال در نبرد بود (فشاهی، ۱۳۵۴، ۵۰۹-۵۱۰ و ۵۱۲-۵۱۳). فریدون آدمیت مشروطیت را نظامی برای تحدید مطلقیت سلطنت دانسته و می‌نویسد: «حرکت ملی در جهت تغییر مطلقیت به مشروطیت تشکل پذیرفت» (آدمیت، ۱۳۵۵، ۴). وی بر این باور است که این حرکت اجتماعی را عوامل سیاسی و اقتصادی به وجود آوردند؛ طبقات اجتماعی مختلف با افق‌های اجتماعی گوناگون در آن شرکت کردند و ایدئولوژی آن بر پایه دموکراسی سیاسی بود. به نظر آدمیت، فکر آزادی و اصول مشروطگی و نظام دموکراسی نه از شریعت نشئت می‌گرفت و نه نوآوری ملایان بود. مشروطیت بر پایه نظریه حاکمیت مردم بنا گردیده بود. مشروطه را خواه با مأخذ فلسفه حقوق طبیعی توجیه کنیم و خواه نوعی پیمان اجتماعی بدانیم، فلسفه سیاسی آن با بنیاد احکام شرع منزل لایتغیر ربانی تعارض ذاتی داشت (همان، ۲۲۷).

چارچوب نظری: نظریهٔ بحران توماس اسپریگنز

وجه تمایز و اهمیت نظریهٔ توماس اسپریگنز در این است که وی استاد فلسفهٔ سیاسی است و با بهره‌گیری از روش کیفی-تفسیرگرایی (هرمنوتیک) به فهم و شناخت مسائل سیاسی و نظریه‌ها پرداخته است. وی در کتاب *فهم نظریه‌های سیاسی* مراحل تکوین نظریه‌های سیاسی را بیان می‌کند. طبق نظریهٔ اسپریگنز، فهم به‌هم‌پیوسته و منسجم و منطقی از یک پدیدهٔ سیاسی-تاریخی و یا یک نظریهٔ سیاسی با عنایت به فرایند و ریشه‌های بعید به دست می‌آید:

گام اول شناخت مشکل و مشاهدهٔ بی‌نظمی است. از نظر اسپریگنز، عامل محرک به وجود آمدن نظریه، پرداختن به مشکلات واقعی و مبرم است. نظریه‌های سیاسی در شرایطی مطرح می‌شوند که کشور به شکل بد و نادرستی اداره می‌شود (اسپریگنز، ۱۴۰۱، ۴۳). این مرحله مشکل‌شناسی یا «شناخت و مشاهدهٔ مشکل» نام دارد. این مشکل می‌تواند در آشفتگی‌ها و مصیبت‌های ناشی از جنگ‌های داخلی و بحران‌های اقتصادی ریشه داشته باشد. شناخت مشکل از مشاهدهٔ خرابی و بی‌نظمی اوضاع و محیط سیاسی به دست می‌آید (همان، ۵۱-۵۲). در گام اول باید فهم کرد که چه چیزی نظریه‌پرداز را برانگیخته تا تعمق و تفکر ذهنی را به صورت نظریهٔ سیاسی منسجمی تدوین کند؟ پاسخ مشکل و بی‌نظمی یا خرابی اوضاع است. اسپریگنز بر این باور است که برجسته‌ترین نظریه‌های سیاسی در واکنش به درهم‌ریختگی و یا خطر درهم‌ریختگی نظم مدنی نوشته شده‌اند. برای مثال ماکیاوولی نظریهٔ خود را در واکنش به بی‌نظمی حاکم بر ایتالیا و آسیب‌پذیری دولت-شهرها در مقابل تجاوزات خارجی نوشته است. هابز نظریهٔ سیاسی خود را در دورانی نوشت که انگلستان با آشفتگی سیاسی مواجه بود. لاک بحران حقیقی جامعهٔ سیاسی انگلستان را بحران مشروعیت می‌دانست. مارکس علت بی‌نظمی جامعهٔ اروپا را فقر و بدبختی و از خودبیگانگی کارگر و تضاد موجود قلمداد می‌کرد (همان، ۵۱-۶۹).

در **گام دوم** باید دلیل مشکل و خرابی اوضاع مشخص شود. تشخیص درد مهم است. در این مرحله نظریه‌پرداز به این مسئله می‌پردازد که اگر اوضاع نامرتب است دلایل آن چیست؟ برای تشخیص علت باید به پرسش‌های اساسی پاسخ داد: آیا مشکل ریشهٔ سیاسی دارد؟ اگر علل مسئله و مشکل سیاسی باشد راه‌حل آن نیز سیاسی است. اولویت نظریه‌پرداز این است که مطمئن شود ریشهٔ مشکل سیاسی است و نه صرفاً فردی، طبیعی یا اقتصادی. در این زمینه نظریه‌های مختلفی مطرح شده است. مارکس علت و ریشهٔ خرابی و بی‌نظمی را اقتصادی می‌دانست و از نظر آدموند برک و تامس پین علت آشفتگی اوضاع نادانی طبقهٔ پایین اجتماع بود. پین دلیل نادانی اکثریت مردم را ساخت نادرست نظام سیاسی می‌دانست و برک عمدتاً جهل مردم را امری طبیعی تلقی می‌کرد (همان، ۷۹-۹۵). فروید و هابز علت

بی‌نظمی را شرارت و پرخاشگری انسان‌ها و این رفتارها را ناشی از سرشت آدمی تلقی کرده‌اند. در قطب دیگر مسئله حساس تشخیص، نظریه‌پردازانی چون روسو قرار دارند. آنها قبول ندارند که خرابکاری و پرخاشگری رفتار ذاتی انسان‌هاست و به جای اینکه خشونت‌ها و بیگانگی‌ها را پدیده‌هایی ذاتی روان آدمی و ریشه‌مند منازعات انسانی فرض کنند، آنها را قراردادهای مصنوعی جوامع انسانی می‌دانند. در تجزیه و تحلیل روسو، منبع فساد انسانی در نظم و ترتیب ناصحیح جامعه است. به باور او نهادهای اجتماعی و در رأس آنها نهاد مالکیت خصوصی عواملی هستند که انسان را از آزادی و برابری طبیعی باز می‌دارند. فهم علل مشکل به ارائه راه‌حل و تجویز نسخه کمک می‌کند. در گام سوم نظریه‌پرداز باید به این سؤال جواب دهد که اگر اوضاع خراب است، اوضاع درست کدام است؟ در این مرحله کوشش نظریه‌پرداز برای نشان دادن تصویر جامعه سیاسی نظم‌یافته در نقطه مقابل مشاهده‌ او از بی‌نظمی ادامه می‌یابد. برای مثال اگر او جامعه را دچار «بی‌سازمانی» می‌بیند، باید نشان دهد که جامعه سازمان‌یافته چه نوع جامعه‌ای است. نظریه‌پرداز باید الگوی جامعه خوب را ترسیم کند و معیاری از آن به دست دهد. به تعبیری دیگر، نظریه‌های سیاسی «تصویرهایی نمادین از جامعه بازسازی‌شده ارائه می‌دهند» (همان، ۱۰۳-۱۲۴). این مرحله از صرف توصیف وضعیت و علت مشکل عبور می‌کند و درصدد ارائه طرح و تصویر مطلوب است. گام چهارم تجویز است. راه درمان براساس تعریف از جهان، انسان، جامعه و سیاست تجویز می‌گردد. نظریه‌پردازان سیاسی راهکارهای متفاوتی برای حل بحران مطرح می‌کنند. برای نمونه ادموند برک مخالف اصل برابری همگان بود. جیمز مدیسون از لیبرال‌ها بر این باور بود که تفکیک قوا راه‌حل تضمین آزادی است. از نظر مارکس تشکیل جامعه بی‌طبقه یک ضرورت است و از نظر فروید آرزوی مارکس برای تشکیل جامعه کمونیستی خیال‌پردازی بیهوده‌ای بیش نیست. افلاطون معتقد بود آزادی اتحاد و ثبات جامعه سیاسی را متزلزل و در نهایت نابود خواهد کرد (همان، ۱۶۷-۱۶۴، ۱۷۴-۱۷۰، ۱۸۶-۱۸۵). در این مقاله برای فهم ماهیت و فرایند شکل‌یابی نظریه مشروطه از روش فهم سیاسی چهارگانه اسپریگنز استفاده شده است.

تبیین فلسفه سیاسی و روند تکوین مشروطیت در ایران براساس نظریه اسپریگنز

وضعیت سیاسی و اداری کشور در دوره قاجاریه سنتی و بر خویشتاوندسالاری و سلاطین شخصی استوار بود (خاطرات حاج سیاح، ۱۳۵۹، ۴۸۰؛ سایکس، بی‌تا، ۲/۲۲۷). قوای نظامی در عهد قاجارها، متأثر از عوامل مزبور، نابه‌سامان بود. چنانکه منابع مختلف از ناکارآمدی دستگاه‌های مختلف سیاسی-اداری، آشفتگی اوضاع، بی‌مسئولیتی کارگزاران و عدم رعایت اصل شایستگی سخن می‌گویند (مالکم، بی‌تا، ۲/۱۷۶؛ کرزن، ۱۳۸۰، ۱/۷۶۷؛ قانون، س ۱۳۰۷، ش ۲، ۷؛ قانون، بی‌تا، ش ۸، ۱؛ قانون، بی‌تا، ش ۱۶، ۱؛

آخوندزاده، ۲۰۱۶، ۴۲). این مسائل موجب بروز بحران و نارضایتی در جامعه شده بود. ایرانیان طی دو نبرد با روسیه به طور جدی‌تری با تمدن جدید اروپایی مواجه شدند و همین امر میل به اصلاحات مدرن را در آنها ایجاد نمود. اصلاحات از عرصهٔ نظامی به ساختارهای اداری و سیاسی رسید و نهایتاً منجر به شکل‌گیری جریان مشروطه‌خواهی شد. در بررسی ریشه‌های تاریخی جنبش، جنگ‌های ایران و روسیه و مسائل مرتبط به آن و آگاهی تدریجی ایرانیان با مفاهیم مدرن را می‌توان از علل بعید دانست. در طرف دیگر حوادثی که از سال ۱۳۲۳ ق به بعد رقم خورد و نهایتاً منجر به شروع اعتراضات و صدور فرمان مشروطیت شد از عوامل قریب هستند. در ادامه، ماهیت و روند جریان مشروطه در چهار مرحله بررسی و تبیین می‌شود.

گام اول. در این مرحله به مؤلفه‌ها و مصادیقی توجه می‌شود که نشان‌دهندهٔ وجود مشکل و بی‌نظمی است. در واقع این مرحله ناظر بر شناخت و فهم مشکل و بی‌نظمی است. وقتی فهم شد مشکلی وجود دارد، در مرحلهٔ دوم نوبت به یافتن دلیل و علت مشکل و یا درد می‌شود. مرحلهٔ اول مرحلهٔ درک وجود مشکل و مرحلهٔ بعدی علت‌یابی است. اولین سؤالی که باید پرسید این است که مشکل کدام است؟ در ایران درک وجود مشکل با شکست ایران در جنگ آغاز شد. مشکل عدم موفقیت در تقابل با روس بود. مشکل هزیمت ایران بود. عباس میرزا پاسخ این پرسش را در ساخت و بافت سنتی نهادهای نظامی و اداری ایران می‌دانست و به این دلیل دست به نوسازی زد. شکست ایران از روس‌ها و عدم شایسته‌سالاری سبب شد عباس میرزا به فکر برپایی طرح نظام جدید بیفتد. نوسازی عباس میرزا در منابع به «نظام جدید» معروف است. رضا قلی‌خان هدایت در توضیح آن می‌نویسد قبل از اینکه عباس میرزا به «نظام جدید» بپردازد، قشون ایران سازمان سنتی داشت و از ایالات و عشایر تشکیل می‌شد (هدایت، ۱۳۳۹، ۴۳۷/۹-۴۳۸). دنبلی هم می‌نویسد عباس میرزا وقتی نتوانست مقابل قشون روسیه کاری از پیش ببرد به فکر عملی نمودن نوسازی قشون به سیاق اروپاییان افتاد (دنبلی، ۱۳۸۳، ۲۰۵-۲۰۶).

در توضیح مشکل‌شناسی ایران پیشامشروطه گفتنی است که بی‌نظمی در ساخت سیاسی و اداری مملکت آشکار بود؛ رشوه، پیشکش و ناشایستگی از اهم آن بود (بنگرید به: *خاطرات حاج سیاح*، ۱۳۵۹، ۴۸۰؛ *سایکس، بی‌تا*، ۵۹۷/۲؛ *کرزن*، ۱۳۸۰، ۵۷۲/۱، ۵۷۴، ۵۷۸؛ *واتسن*، ۱۳۴۸، ۱۹؛ *گروته*، ۱۳۶۹، ۲۲۶-۲۲۷؛ *قانون، بی‌تا*، ش ۹، ۱؛ *قانون، بی‌تا*، ش ۴۱، ۲). مملکت تشکیلات مرتب و منظمی نداشت (بنگرید به: *اوبن*، ۱۳۶۲، ۱۹۷-۱۹۸). شریف کاشانی روایت می‌کند در ماه‌های آغازین سلطنت مظفرالدین شاه، مملکت را بی‌ثباتی سیاسی و هرج و مرج فرا گرفته بود. به گفتهٔ او، *صدراعظم (امین‌السلطان) «شش منشی دارد. هر کدام هرچه می‌خواهند می‌نویسند. صبح که از اندرون بیرون می‌آید، حضورش می‌نشینند.*

کیسه مهرش را می‌دهد به آنها؛ بدون آنکه یک کاغذ آنها را بخواند، مهر می‌کنند و می‌روند. دیگر حکم قتل باشد، باشد؛ حبس باشد، باشد؛ تاراج و یغما باشد، باشد؛ به خارجه باشد، باشد؛ خیلی امور هرج و مرج شده» (شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۱۵/۱-۱۶). در سال‌های منتهی به مشروطیت، دولت و جامعه در وضع سختی قرار داشتند. از زمان انعقاد معاهده جدید بازرگانی ایران و روسیه در سال ۱۳۱۸ ق، تجار و صنعتگران ایران از تعیین تعرفه جدید گمرکی و معافیت روسیه از پرداخت عوارض در صادرات به ایران ناراضی بودند. چنانکه در سال ۱۳۲۱ و ۱۳۲۲ ق تجار تبریز شورش کردند (یزدانی، ۱۳۹۹، ۲۰-۲۱ و نیز بنگرید به: ایوانف، ۱۳۵۷، ۲۳). تجار تهران هم در سال ۱۳۲۳ ق به دلیل بدرفتاری و اخذ مبلغی بیش از مبلغ مصوب و وضع تعرفه گمرکی جدید به زیان تجار داخلی، از نوز بلژیکی رئیس گمرکات شکایت کردند. ناراضی‌تبی تجار تهران باعث بسته شدن کاروانسراها و بازار و اظهار شکایت از نوز نزد مجتهدین و تحصن تجار در حرم عبدالعظیم در تاریخ ۱۹ صفر ۱۳۲۳ شد (کرمانی، ۱۳۹۱، ۲۱۷-۲۱۹؛ تاریخ استقرار مشروطیت در ایران، ۱۳۵۲، ۱۹-۲۰؛ شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۱۶/۱، ۱۹-۲۰). حادثه دیگر گرانی قند و حبس و چوب زدن چند تاجر قند در تهران (۱۵ شوال ۱۳۲۳) به اتهام احتکار و گران‌فروشی بود. این حادثه باعث بسته شدن بازار و اجتماع معترضان، به همراه طباطبایی و بهبهانی در مسجد شاه، و نهایتاً مهاجرت صغری شد (شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۲۸-۲۹/۱؛ کرمانی، ۱۳۹۱، ۲۷۳-۲۷۵ و ۲۸۱؛ کتاب نارنجی، ۱۳۶۷، ۱۴-۱۵). به عبارت بهتر، تجار با انگیزه‌های اقتصادی و سیاسی با روحانیت متحد شدند. گرانی نان و گوشت و سختی معیشت از دیگر عوامل ناراضی‌تبی مردم در سال‌ها و ماه‌های منتهی به صدور فرمان مشروطیت بود (کرمانی، ۱۳۹۱، ۲۲۱-۲۲۲، ۳۳۳-۳۳۶؛ شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۱۴/۱، ۳۶، ۷۷، ۷۹؛ ویشارد، ۱۳۶۳، ۳۳۱؛ کتاب آبی، ۱۳۶۳، ۴/۱؛ تاریخ استقرار مشروطیت در ایران، ۱۳۵۲، ۵۹). مردم تبریز در سال‌های ۱۳۱۶، ۱۳۲۱ و ۱۳۲۳ ق به خاطر کمبود و گرانی نان شورش کردند (کسروی، ۱۳۸۵، ۱۵۴؛ یزدانی، ۱۳۹۹، ۳۴-۳۵). یکی از مهم‌ترین شورش‌ها به خاطر گرانی نان و گوشت، شورش مشهد در سال ۱۳۲۳ ق بود که عده‌ای از شورشیان نیز کشته شدند (کرمانی، ۱۳۹۱، ۲۲۱-۲۲۲، ۳۳۳-۳۳۶؛ شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۱۴/۱، ۳۶، ۷۷، ۷۹؛ ویشارد، ۱۳۶۳، ۳۳۱؛ کتاب آبی، ۱۳۶۳، ۴/۱؛ تاریخ استقرار مشروطیت در ایران، ۱۳۵۲، ۵۹؛ کسروی، ۱۳۸۵، ۹۴). گرانی نان و گوشت چنان مهم بود که در جلسات ماه‌های نخست مجلس اول مشروطه به کرات موضوع گفت‌وگو و پیگیری بود (مذاکرات مجلس اول، ۱۳۸۴، ۴۹، ۵۳، ۵۶، ۵۸، ۶۱-۶۲). طی دهه‌های منتهی به مشروطیت، بسیاری از مردم برای یافتن شغل به ماورای قفقاز مهاجرت می‌کردند (سفرنامه حاج سیاح، ۱۳۸۶، ۴۲ و ۴۹؛ کوزنتسوا، ۱۳۵۸، ۹۹؛ پولویچ، تریا و ایرانسکی، ۱۳۵۷، ۲۳؛ ایوانف، ۱۳۵۷، ۱۷). بنا به گزارش انتقادی مراغه‌ای،

بسیاری از مردم به دلیل ناامنی و بیکاری و ظلم حکام از ایران مهاجرت می‌کردند و در «تمامی شهرها و قصبه‌ها و حتی دهات قفقاز» و نیز «ممالک روم و روس و هندوستان» به کارگری می‌پرداختند (مراغه‌ای، ۱۳۸۸، ۴۲-۴۳، ۴۵-۴۶).

یکی از گرفتاری‌های حکومت قاجاریه بحران مالی بود (کسروی، ۱۳۸۵، ۳۲؛ مراغه‌ای، ۱۳۸۸، ۴۲۸). وضع مالی دولت در زمان مظفرالدین شاه به قدری وخیم بود که دولت از روسیه قرض گرفته و گمرکات کشور را به عنوان تأمینات قرض واگذار کرده بود (شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۱۵/۱-۱۶؛ کتاب‌آبی، ۱۳۶۳، ۹/۱؛ گروه، ۱۳۶۹، ۲۳۶). منابع تاریخی درخصوص اوضاع ایران از دهه‌ها قبل از آغاز جنبش، گزارش می‌کنند که نزدیکان و وابستگان دربار از طریق مزایده و با پرداخت رشوه و پیشکش و اکثراً بدون رعایت شایستگی، حکومت ایالت‌ها را به عهده می‌گرفتند (خاطرات حاج سیاح، ۱۳۵۹، ۴۸۰؛ سایکس، بی‌تا، ۵۹۷/۲؛ کرزن، ۱۳۸۰، ۵۷۲/۱، ۵۷۴، ۵۷۸؛ واتسن، ۱۳۴۸، ۱۹؛ گروه، ۱۳۶۹، ۲۲۶-۲۲۷). قوای نظامی مملکت هم به سامان نبود. چنانکه منابع مختلف از آشفتگی، بی‌مسئولیتی و عدم رعایت اصل شایستگی در قشون ایران در قرن نوزدهم سخن می‌گویند (مالکم، بی‌تا، ۱۷۶/۲؛ آدمیت و ناطق، ۱۳۵۶، ۴۳۴ و ۴۴۰؛ کرزن، ۱۳۸۰، ۷۶۷/۱). از هم‌گسیختگی سیاسی-اداری و ناکارآمدی مهم‌ترین نشانه‌های ضعف حکومت قاجاریه بود.

گام دوم. در مرحلهٔ اول با شناخت از وضعیت، فهم و درک می‌شود که حاکمیت کشور استبدادی، دستگاه اداری ناکارآمد، اقتصاد پریشان و عموماً اوضاع نابه‌سامان است. حال پس از درک وجود بی‌نظمی، علت‌شناسی بی‌نظمی به میان می‌آید. تشخیص مشکل در ایران پیشامشروطه به طور تاریخی از این پرسش عباس میرزا از ژوبر فرستادهٔ ناپلئون آغاز می‌شود: «نمی‌دانم این قدرتی که شما را بر ما مسلط کرده چیست؟ و موجب ضعف ما و ترقی شما چه؟» (ژوبر، ۱۳۲۲، ۹۵). جنس پرسش عباس میرزا علت‌یابی است؛ چرا؟ علت و دلیل چیست؟ به عبارت دیگر، چرا اروپایی‌ها و روس‌ها می‌توانند ترقی کنند ولی ایرانی‌ها نمی‌توانند؟ جنس پرسش بر آگاهی از عقب‌ماندگی و وجود مشکل دلالت دارد. کیفیت پاسخ به این پرسش، منوط به تشخیص علت مشکل است. برای عباس میرزا مسئله ایجاد شده بود که «چگونه ایرانیان قادر به همسری با اروپاییان نیستند؟ و توپ انداختن و نیزه‌بازی و سایر فنونی که مایهٔ فتح و ظفر است نمی‌توانند آموخت؟» (ژوبر، ۱۳۲۲، ۱۰۲). شکست در جنگ و از دست رفتن بخشی از سرزمین‌های حاصلخیز ایران، عباس میرزا را به فکر فرو برد که علت این همه عقب‌ماندگی و فاصله چیست؟ او در خلال دور اول جنگ ایران و روسیه به عقب‌ماندگی ارتش ایران در مقایسه با ارتش‌های اروپایی پی برد و به تجدید تشکیلات و ادوات نظامی به سبک اروپایی پرداخت (دروویل، ۱۳۸۹، ۳۸). در

دوره‌های بعد نوع پرسش و تشخیص درد از سطح نظامی به سطح سیاسی تغییر ماهیت داد، به نحوی که از نیمه دوم عهد ناصری به بعد، غالب منتقدین و ترقی‌خواهان حاکمیت نظام استبدادی را عامل عقب‌ماندگی ایران معرفی می‌کردند. برای نمونه روزنامه حبل‌المتین کلکته حاکمیت نظام استبدادی را علت شکست‌های نظامی ایران در دوره قاجاریه و تجزیه بخش‌هایی از مملکت بیان می‌کند (حبل‌المتین، ۳ صفر ۱۳۲۰، س ۹، ش ۲۸، ۱۶). *حبل‌المتین* در مقالاتی با عنوان «مکتوب بی‌غرضانه» و «ایران و ایرانیان» علت همه مفاسد و ناکارآمدی‌های مملکت را حاکمیت نظام استبدادی می‌داند و در شرح مفاسد نظام شخص محور و استبدادی به شکست‌های نظامی ایران و تجزیه بخش‌های مختلفی از خاک کشور، تسلط روسیه و انگلیس بر کشور و اعطای امتیازات به این دو قدرت اشاره می‌کند (همان، ۳ محرم ۱۳۲۲، س ۱۱، ش ۲۶، ۶-۵؛ همان، ۵ جمادی‌الاول ۱۳۲۵، س ۱۴، ش ۴۲، ۳). آقاخان کرمانی نیز علت بحران و ناکارآمدی حاکمیت را حکومت «منفرد مسئله» و «دیسپوتیسم» می‌داند (آقاخان کرمانی، ۱۳۱۲، ۱۶۱؛ آقاخان کرمانی، ۱۳۲۴، ۱۲۲؛ آدمیت، ۱۳۵۷، ۲۵۱).

از دیگر علل وجود بی‌نظمی، عدم حاکمیت قانون بود که در رسائل انتقادی منعکس شده است. مراغه‌ای منشأ همه دردها را بی‌قانونی می‌داند و می‌نویسد: «همه چیز هست، چیزی که نیست قانون است. نظم ندارد...» (مراغه‌ای، ۱۳۸۸، ۳۲۷). به نظر او، نبود قانون مدون و نیز فقدان نظام تنبیه و پاداش باعث ناامنی، بی‌ثباتی، شخص‌گرایی و ظلم به مردم شده است (مراغه‌ای، ۱۳۸۵، ۱۹۳). در اغلب رسائل و مقالات انتقادی و اصلاحی دوره ناصری و پس از آن به مسئله عدم حاکمیت قانون اشاره شده است (طالبوف، ۱۳۵۶، ۹۹، ۱۲۰-۱۲۱، ۱۲۵، ۲۱۰-۲۱۲). میرزا آقاخان کرمانی علت تمام بدبختی‌ها و بحران‌های جامعه را بی‌قانونی می‌داند و بر این باور است که در یک نظام سیاسی مبتنی بر قانون، شخص پادشاه هر قدر هم بدخصال باشد نمی‌تواند سبب خرابی و خلل شود و به همین دلیل برپا داشتن حکومت قانون پادشاه را از ظلم و ستم باز می‌دارد (آقاخان کرمانی، ۱۳۲۴، ۱۲۲-۱۲۴؛ آقاخان کرمانی، بی‌تا، ۱۴۳؛ آدمیت، ۱۳۵۷، ۲۶۲). میرزا یوسف‌خان مستشارالدوله تبریزی عامل اصلی مشکلات کشور و بحران سلطنت قاجارها و منشأ تمام ترقیات مغرب‌زمین را در کلمه «قانون» خلاصه می‌کند (تبریزی، ۱۳۵۶، ۷۴-۷۵). مجدالملک نیز از بی‌قانونی، ظلم و تعدی به مردم و نابه‌سامانی و فساد دستگاه حاکمه انتقاد می‌کند (مجدالملک، ۱۳۲۱، ۱۰-۱۵، ۱۹، ۶۱). *روزنامه قانون* نیز در ۴۱ شماره، از سال ۱۳۰۷ ق/ ۱۸۹۰ م تا ۱۳۱۵ ق/ ۱۸۹۸ م، با مقالاتی انتقادی علت تمام خرابی‌ها، نابه‌سامانی‌ها و عقب‌ماندگی کشور را بی‌قانونی و بی‌حقوقی ملت ارزیابی می‌کند و افکار عمومی را متوجه ضرورت استقرار حکومت قانون می‌سازد (بنگرید به: *روزنامه قانون*، ۱۳۶۹). برای نمونه در تبیین علت اصلی تمام خرابی‌های

کشور می‌نویسد: «این فغان و نالهٔ عامهٔ ایران، این دریای مذلت که ما همه غرق آن هستیم هیچ سبب و هیچ منشأیی ندارند مگر اینکه ما خلق ایران هنوز معنی و قدرت قانون را نفهمیده‌ایم» (قانون، ش ۲، ۱۳۰۷). به عقیدهٔ فتحعلی آخوندزاده نیز حاکمیت نظام استبدادی و فقدان حکومت قانون عامل اساسی تمام عقب‌ماندگی‌ها، ظلم‌ها و خرابی‌های کشور است (آخوندزاده، ۲۰۱۶، ۲۷، ۴۴-۴۵، ۵۴-۵۶، ۶۷؛ آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۳۶-۱۳۹). وی در مکتوبات کمال‌الدوله می‌نویسد: «بالاخر از نادر دیسپوت و قهار نمی‌توان شد و بالاتر از اطاعتی که به او می‌نمودند، تصور نمی‌توان کرد. عاقبت به عالمیان معلوم است که نتیجه‌اش چه شد» (آخوندزاده، ۲۰۱۶، ۶۶).

روند تشخیص درد از دورهٔ عباس میرزا تا نیمهٔ دوم سلطنت ناصرالدین شاه از عرصهٔ نظامی به عرصهٔ سیاسی گرایش پیدا کرد. در دورهٔ عباس میرزا عمدتاً منشأ درد را در ناکارآمدی قشون و سپاه می‌دانستند. در اثر آگاهی ایرانیان با مفاهیم مدرن، در نیمهٔ دوم سلطنت ناصرالدین شاه، ریشهٔ درد و بی‌نظمی حاکمیت استبداد و بی‌قانونی تشخیص داده شد. به عبارت دیگر، به اعتقاد عموم ترقی‌خواهان و منتقدین وضع موجود در نیمهٔ دوم عهد ناصری، ریشهٔ همهٔ بی‌نظمی‌ها و خرابی‌ها حاکمیت نظام استبدادی و عدم حاکمیت قانون در کشور است.

گام سوم. بعد از شناخت عامل، علت و عوامل مشکل ساز و شناخت علل برهم‌زنندهٔ نظم، راه‌حل داده می‌شود. در این مرحله این سؤال طرح می‌شود که وقتی جامعه بی‌سامان است، حال جامعهٔ سازمان‌یافته کدام است؟ قواعد نظم و خیال برای بازسازی جامعه چگونه است؟ در مرحلهٔ سوم شرایط ایده‌آل، مطلوب و آرمانی ترسیم می‌شود. یعنی این مرحله در دنیای ذهن تصویرسازی می‌شود و نه در عالم بیرون از ذهن. در واقع مرحلهٔ سوم، مرحلهٔ نظری و انتزاعی است. جامعهٔ بازسازی‌شدهٔ عصر مشروطه استبداد را به نقد می‌کشید، شاه را محدود می‌کرد، آزادی و قانون را به ارمان می‌آورد. جامعهٔ بازسازی‌شدهٔ ایران مظفری مشروطه‌خواهی بود. الگوی مشروطیت انگلستان قبل از جنگ‌های ایران و روسیه در آثار ایرانیان منعکس شده و رفته‌رفته مخصوصاً از عهد ناصری به بعد در خیال ترقی‌خواهان جا باز کرده بود. ایرانیان با سفر مستقیم به انگلیس و یا از طریق هند با مشروطیت انگلیس آشنا شده بودند (بنگرید به: فرجی و نصیری، ۱۴۰۰، ۲۱۳-۲۳۴). شوشتری، یکی از ایرانیانی که در هند با مشروطیت انگلیس آشنا شده بود، یکصد و هشت سال قبل از صدور فرمان مشروطیت در رسالهٔ تحفه العالم خود (نگارش ۱۲۱۶ق/۱۷۸۰م) از سازوکار مشروطیت انگلیس با عبارات «انتظام امور سلطنت» و «خانهٔ عدالت» یاد می‌کند و ویژگی این نظام را مسلوب الاختیار بودن پادشاه، توزیع سه‌گانهٔ قدرت، عاملیت مجلس شورا، رأی اکثریت و اساس قرار گرفتن مصلحت عمومی بیان می‌کند (شوشتری، ۱۳۶۳، ۲۷۶-۲۷۷، ۲۷۹-۲۸۳). او در جایی از رسالهٔ

خود، ضمن اشاره به پیروزی آقا محمدخان بر گرجیان و قوای کاترین کبیر، سلطنت خودکامه و مستبده را مایهٔ ضعف ایران می‌داند و بر این عقیده است که اگر نظام سیاسی ایران نیز همانند انگلیس «منتظم» شود، ایران به کشور قدرتمندی تبدیل خواهد شد (همان، ۳۳۹). نخبگان بر اثر رفت و آمدهایی که به اروپا داشتند با مفاهیم جدید آشنا شده بودند. برای نمونه میرزا ابوالحسن خان ایلچی در پی وقوع اختلاف بر سر جانشینی فتحعلی شاه گفته بود: «در دولت‌های خارج از قبیل روم و روس و فرنگ، وصیت سلطان متوفی در تعیین ولیعهد معتبر نیست، بلکه عمدهٔ شرط در این باب رضای جمهور است و با وجود عدم رضای جمهور، ولیعهد وصیتی را سلطنت نامیسور» (خاوری شیرازی، ۱۳۸۰، ۹۳۲/۲).

خیال و آرزوی ایرانیان در پیشامشروطه چه بود؟ حکومت قانون. بازسازی جامعه ناظر بر کشف و ابداع چه نظریه‌ای بود؟ نظریهٔ مشروطه. خیال و آرمان منورالفکران چه بود؟ مراغه‌ای در جایی از اثر خود ریشهٔ تمام ناکارآمدی‌ها و تباهی‌های مملکت را چنین بیان می‌کند: «تمام این بلایا از نبودن قانون مساوات است که جان و ملک و عزت و آبروی یک ملت را بر باد داده است» (مراغه‌ای، ۱۳۸۸، ۵۰۴-۵۰۵). وی در جای دیگری تنها راه نجات را برقراری «اصول کانستی تیوشن» می‌داند (همان، ۴۹۳). چرا ایرانیان در آرزوی حکومت قانون بودند؟ امین‌الدوله صدراعظم اصلاح‌گر مظفرالدین شاه چنین پاسخ می‌دهد: «... اگر ایران دولت قانونی و دارای مجلس ملی بشود برای هر حرف ناحساب، روس و انگلیس و عثمانی نمی‌توانند به ایرانی توسری زده و مقاصد جابرانهٔ خود را به حلق دولت ایران فرو کنند» (امین‌الدوله، ۱۳۷۰، ۲۵۹-۲۶۰). یکی از منورالفکران ایرانی مقیم هند در ذکر فواید «مجلس شوری» چنین می‌گوید: «آنچه از عظمت، زور و استیلا و تجارت و لشکر و جهازات آتشی... همه از پرتو این مجلس و از امر مشاورت است و بس» (دردی اصفهانی، ۱۳۲۴ق، ۳۱-۳۲). طالبوف علت پیروزی ژاپن را حاکمیت «علم و آزادی» در این کشور و علت شکست روسیه را «جهل و ظلم سلطنت مطلقه» می‌داند (طالبوف، ۱۳۵۶، ۱۷۳). منورالفکران و برخی جراید دورهٔ قاجاریه به موضوع غلبهٔ ژاپن بر روسیه در جنگ سال ۱۹۰۴-۱۹۰۵ می‌پردازند و عوامل موفقیت ژاپن را با مؤلفهٔ مشروطیت تبیین می‌کنند. صاحب اثر میکادونامه که پیروزی ژاپن بر روسیه را به واسطهٔ حاکمیت مشروطیت در ژاپن تبیین می‌کند، بر این باور است که اگر در روسیه مشروطه حاکم شود، مجدداً قدرتمند می‌شود (تاجر شیرازی، ۱۳۸۵، ۱۱۴-۱۱۵). میکادونامه مشروطه را وسیلهٔ قوام سلطنت و ترقی ژاپن و قدرتمندی انگلیس بیان می‌کند و تلویحاً ایرانیان و شاه ایران را به استقرار نظام مشروطه سفارش می‌کند (همان، ۱۱۶). مراغه‌ای در جایی از اثر خود به ماجرای صدور فرمان مشروطیت از سوی میکادو امپراتور ژاپن و غلبهٔ ژاپن بر روسیه می‌پردازد (مراغه‌ای، ۱۳۸۸، ۶۷۲) و در ادامه پس از بیان ترقیات ژاپن در حوزه‌های مختلف و نیز اشاره به غلبهٔ نظامی ژاپن بر روسیه،

علت ترقیات ژاپن و تفوق نظامی این کشور را بر روسیه و کره و چین در استقرار مشروطیت در ژاپن و حاکمیت نظام استبدادی در کشورهای مغلوب ارزیابی می‌کند و راه نجات ایران را استقرار مشروطیت می‌داند. در حبل‌المتین نیز در مقاله‌ای با عنوان «وکیل و موکل» نظام مشروطه تعریف می‌گردد و در اثبات اینکه مشروطه عامل اساسی موفقیت و ترقی است، به پیروزی ژاپن بر دولت‌های چین و روسیه اشاره می‌شود. از نظر نویسندهٔ این مقاله علت تفوق ژاپن و جهانگیری انگلیس بر خورده‌ای از مشروطیت بوده است (حبل‌المتین، ۲۵ جمادی‌الاول ۱۳۲۷، س ۱۶، ش ۴۶، ۹).

میرزا آقاخان کرمانی علاج‌رهایی از بحران را استقرار قانون و قرارداد اجتماعی می‌داند (آقاخان کرمانی، ۱۳۴۳، ۱۱). وی به تفکیک قوا قائل است و بر جدایی دو قوهٔ دین و سلطنت تأکید دارد (آقاخان کرمانی، بی‌تا، ۱۴۲) و علت پیشرفت غرب را در جدایی دین و سیاست و وجود مجلس تعریف می‌کند. از نظر وی حقوق مساوی و حریت سبب پیشرفت و ترقی می‌شود (آقاخان کرمانی، ۱۳۱۲، ۱۷۸؛ آقاخان کرمانی، ۱۳۲۴، ۱۲۳). در واقع او علاج بحران حاکمیت را در تشکیل جامعهٔ مدنی می‌داند؛ لازمهٔ جامعهٔ مدنی آزادی و برابری است (آدمیت، ۱۳۵۷، ۲۵۱). راه علاج تأسیس دولت «مشروطیه» و برپا کردن «اساس مدنیت و مشروطیت» است. بنابراین، کرمانی بر تشکیل مجلس تأکید می‌کند (آقاخان کرمانی، ۱۳۱۲، ۶۹؛ آقاخان کرمانی، ۱۳۲۴، ۱۲۲-۱۲۳). او علاوه بر اهمیت حکومت قانون، وجه تمایز ملل متمدن و غیرمتمدن را در حاکمیت قانون و تأسیس مجلس و برپا داشتن قانون عدل می‌داند، چرا که قانون سبب پیشگیری از ظلم و تعدیات می‌شود (آقاخان کرمانی، بی‌تا، ۱۴۳).

روزنامهٔ *قانون* میرزا ملک‌خان در ۴۱ شماره راهکار اصلاح تمام خرابی‌ها و نجات کشور را در حاکمیت قانون می‌داند و در یکی از شماره‌ها چنین می‌نویسد: «به جز نظم و ترقی ایران در دنیا کار و آرزویی نداریم و به جهت حصول این آرزو هیچ راهی نمی‌بینیم مگر استقرار قانون» (قانون، س ۱۳۰۷، ش ۶، ۱). این روزنامه در دو شماره راه استقرار نظم و قانون را در تشکیل «مجلس شورای کبری ملی» (قانون، بی‌تا، ش ۱۸، ۲؛ همان، ش ۲۲، ۱) و در شمارهٔ دیگری در تشکیل دو مجلس جداگانه یکی «مجلس وکلای ملت» و دیگری «مجلس اقطاب» با مشارکت «فضلا و کمترین قوم» (همان، ش ۲۵، ۴) و در شمارهٔ دیگری در تشکیل «مجلس مشورت ملی» عنوان می‌کند (همان، ش ۳۷، ۳). به گمان آخوندزاده نیز راه نجات ایران در فرمانروایی براساس حق حاکمیت ملت، مشارکت ملت، حاکمیت قانون و عاملیت «پارلمان» است (آخوندزاده، ۲۰۱۶، ۶۵-۶۶ و ۶۸). او در جای دیگری راه رفع ظلم را بیداری ملت، وضع قوانین و تأسیس «سلطنت قونسی توتوسی» بیان می‌کند (آخوندوف، ۱۹۶۲، ۲۱۷). به نوشتهٔ آدمیت، مهم‌ترین راهکار آخوندزاده تبدیل سلطنت مطلقهٔ استبدادی به «سلطنت معتدله» یا «کونستیتوسیون»

بود (آدمیت، ۱۳۴۹، ۱۴۵ و ۱۵۰). نویسندگان متعددی در عصر قاجاریه به راه درمان اشاره کرده‌اند. برای نمونه، ابوطالب بهبهانی در رساله «منهاج العلی» که در سال ۱۲۹۴ق با هدف شناسایی دردهای ایران و ذکر راهکارهایی برای ترقی آن می‌نگارد، مهم‌ترین راه نجات و ترقی را اخذ قواعد و آداب کشورهای اروپایی با رعایت احکام شریعت می‌داند (رسائل سیاسی عصر قاجار، ۱۳۸۰، ۲۵۶-۲۵۹). بهبهانی استقرار قانون و «معاهده کنستیتوسیون» را مهم‌ترین نهاد و رسمی می‌داند که می‌تواند همانند انگلیس و فرانسه، موجب «تأمین و اطمینان عامه» و در نهایت ترقی ایرانیان شود (همان). بهبهانی از بین انواع سلطنت‌ها، نوع «سلطنت منظمه» را که در آن اختیار وضع و اجرای قانون از هم جدا هستند، برای ایران دوره ناصری تجویز می‌کند و «سلطنت‌های مطلقه غیرمنظمه» را سلطنت‌هایی «دیسپوتی» و افیونگر و مخرب می‌داند (همان، ۲۶۵-۲۶۴).

در اشاره به توجه دولتمردان ترقی خواه ایران به نمونه آرمانی نظام سیاسی، می‌توان به طرح امیر کبیر برای استقرار کنستیتوسیون در ایران نیز اشاره نمود. بنا به روایت رساله «طرح عریضه محرمانه به ناصرالدین شاه در اصلاحات مملکتی» که میرزا یعقوب خطاب به ناصرالدین شاه به تحریر درآورده، آمال آرزوی امیر کبیر استقرار «کنسلیطوسیون» بوده است. امیر در جایی به میرزا یعقوب گفته بود: «مجالم ندادند و الا خیال کنسلیطوسیون داشتم... منتظر موقع بودم» (آدمیت، ۱۳۶۲، ۲۲۳). بنا بر تحقیقات و تحلیل آدمیت از کنستیتوسیون مورد نظر امیر کبیر، امیر به دنبال برقراری «دولت منظم» بود، دولتی که از طریق آن سلطنت مطلقه تعدیل و اختیار و قدرت شخص حاکم محدود شود (آدمیت، ۱۳۶۲، ۲۲۶-۲۲۴). رساله «طرح عریضه» که در روزنامه حبل المتین چاپ شده بود، اهتمام در امر اصلاحات از طریق برپایی قانون مبتنی بر موازین اسلام و «مجلس شورای به‌قاعده» را از شاه مطالبه می‌کند و در ضرورت و فواید قانون اساسی و مجلس می‌نویسد: «القصه خیر سلطنت از تأسیس مجلس شوری و قانون اساسی بیش از خیر و صلاح ملت است. بدون اساس‌های مزبوره بقای دولت و ملت به طور شایسته بلکه به هیچ وجه ممکن نیست و جمیع اهتمام و زحمت درین راه به هدر خواهد رفت» (حبل المتین، ۸ صفر ۱۳۲۲، س ۱۱، ش ۲۹، ۱۹-۲۱).

مطلب دیگر اینکه مشروطه خواهان در ایام شکل‌گیری جنبش، به منظور فهم و ترویج خیال کنستیتوسیون و یا مشروطه، انجمن‌ها، شب‌نشینی‌ها و جلسات متعددی تشکیل می‌دادند. یکی از این دورهمی‌ها نشست‌ها و ملاقات‌های منظم انجمن مخفی با سیدین طباطبایی و بهبهانی، منورالفرکان و مبارزان سیاسی، با هدف ترسیم جامعه آرمانی مشروطه بود (کرمانی، ۱۳۹۱، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۶۹، ۱۷۸، ۱۸۶، ۲۲۴-۲۲۳). در حرم عبدالعظیم حسنی مقارن با تحصن مهاجرین، شب‌نامه‌ای با عنوان «ندای فرشته بشری»

در انتقاد از وضع کشور و مقامات حکومتی بین مردم پخش شده بود. در بخشی از متن این شب‌نامه بر تأمین آزادی فردی و تضمین جان و مال مردم به واسطهٔ حاکمیت قانون تأکید شده بود (شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۴۳/۱-۴۰). یکی از فعالیت‌های آزادی‌خواهان در ماه‌های منتهی به صدور فرمان مشروطیت تشکیل جلسات و برگزاری شب‌نشینی مداوم و چاره‌اندیشی برای اصلاح نظام سیاسی و ترسیم افق «مجلس شورای ملی» و «نظام مشروطهٔ سلطنتی» به عنوان راهکار ترقی و نجات بود (خاطرات احتشام السلطنه، ۱۳۶۷، ۵۲۰-۵۲۱، ۵۲۴).

گام چهارم. مرحلهٔ چهارم عبور از عرصهٔ انتزاعی به قلمرو عینی است. در مرحلهٔ آخر ذهنیات به دنیای بیرون آورده می‌شود و باید در محیط جامعه پیاده‌سازی شود. پیاده‌سازی آمال و آرمان‌ها در جامعه، مرحلهٔ عمل، تجویز و اعمال نسخه است. تبیین نسخه و مدل در بین نظریه‌پردازان اشکال مختلفی دارد. نسخهٔ تجویزی مخالفان نظام استبدادی در عرصهٔ نظری و مفهومی، حاکمیت قانون و برپایی «نظام مشروطه» و در عرصهٔ عملی تشکیل نظام جدید است. در تجویز نظریهٔ مشروطیت دو برههٔ متفاوت داریم. دهه‌ها قبل از پیروزی جنبش و قبل از اینکه راهکار مشروطیت خود به بحران تبدیل شود، منورالفکران و مطبوعات تجددخواهی مثل *حبل‌المتین*، مشروطیت را به شکل اندیشه‌ای عرفی/اسکولار تجویز می‌کردند، اما پس از پیروزی جنبش و ایجاد اختلاف بین مشروطه‌خواهان و مشروعه‌خواهان، علمای مشروطه‌خواه و تجددخواهان با بیان تفسیر جدیدی از فقه سیاسی شیعه و با تأکید بر جدایی شرع از عرف، بر ضرورت استقرار مشروطیت به عنوان تنها راه نجات کشور تأکید می‌نمودند.

نکتهٔ دیگری که باید به آن توجه داشت این است که جنبش مشروطه‌خواهی ایرانیان تا زمان صدور فرمان مشروطیت و پیروزی آن، جنبشی سیاسی بود، اما پس از پیروزی از جنبشی سیاسی به کوششی برای تدوین نظریهٔ حکومت قانون و ایجاد نهادهای آن تبدیل شد. حتی پس از پیروزی جنبش، در دورهٔ استبداد صغیر، جناح مستبدین مشروطه را مغایر با شرع می‌دانند. در این بین عده‌ای از مشروطه‌خواهان همدان از طریق تلگراف از علمای نجف کسب تکلیف می‌کنند. علمای نجف در پاسخ به سؤال «هیئت متدینین همدان» ضمن اذعان بر فهم کامل خود از سلطنت مشروطه، نه تنها آن را مغایر با شرع نمی‌دانند، بلکه استقرار مشروطیت را تنها راه نجات اسلام و کشور می‌خوانند (اصغری، ۱۳۹۲، ۱۰۶-۱۱۲). اندیشهٔ سیاسی علمای ثلاث، به ویژه مهم‌ترین نمایندهٔ این گروه یعنی آخوند خراسانی، بر اندیشه‌های فقهی-سیاسی شیخ انصاری مبتنی بود. شیخ انصاری ولایت سیاسی را منحصر به امام معصوم می‌دانست و بر این باور بود که در دورهٔ غیبت، استقلال فقیه برای ولایت سیاسی ثابت نشده است و فقیه ولایت سیاسی ندارد (فیرحی، ۱۳۸۴، ۲۰۰-۲۰۱). او همچنین تمام حکومت‌های دورهٔ غیبت را به لحاظ اینکه

مقام معصوم (ع) را غصب کرده‌اند، جائز یعنی نامشروع می‌دانست (همان، ۲۰۳). علمای ثلاث نجف نیز، به تاسی از مکتب شیخ انصاری، معتقد بودند با توجه به اینکه در عصر غیبت امام زمان (ع) امکان «اجرای شریعت» وجود ندارد و حکام جور بر امور سلطه دارند، برای جلوگیری از ظلم و خودکامگی آنها، بهتر است قانونی وضع شود و «عقلای امت» مجلسی تأسیس و در اداره مملکت مشورت کنند (همان، ۲۱۰؛ کفایی، ۱۳۵۹، ۱۵۹). علمای نجف در دوره غیبت به امکان تفکیک احکام شرع از عرف نظر داشتند و بر ضرورت استقرار مشروطه تأکید می‌نمودند (کسروی، ۱۳۲۰، ۱۱؛ اصغری، ۱۳۹۲، ۱۱۲-۱۱۳). مشروطه در نگاه آنها، نظر به تفکیک شرع از عرف، چنین تعریف می‌شد: «مشروطیت هر مملکت عبارت از محدود و مشروطه بودن ادارات سلطنتی و دوایر دولتی است به عدم تخطی از حدود و قوانین موضوعه؛ بر طبق مذاهب رسمی آن مملکت» (شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۲۵۱).

علمای ثلاث سلطنتی را مشروع می‌دانستند که شخص معصوم عهده‌دار رتق و فتق امور مسلمین باشد و شخص حاکم «منصوب و منصوص و مأمور من الله» باشد و از میان سلطنت‌های غیرمشروعه هم «غیرمشروعه عادل» را بر «غیرمشروعه جابر» مقدم می‌دانستند و به دلیل تقلیل ظلم و دفع افسد به فاسد، مشروطیت را بر استبداد ترجیح می‌دادند (فیرحی، ۱۳۹۱، ۲۵۵-۲۵۶؛ اصغری، ۱۳۹۲، ۱۱۲). آنها همچنین معتقد بودند اداره جامعه و مسائل عرفی در زمان غیبت به «عقلای مسلمین و ثقات مؤمنین» (اصغری، ۱۳۹۲، ۱۱۳-۱۱۲)، و به تعبیر دیگر، به «جمهور مسلمین» (شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۲۱۰) واگذار است. چنانکه ملاحظه می‌شود، علمای ثلاث در تدارک مشروعیت دینی مشروطه نبودند، بلکه مشروطه را همانند همه حکومت‌های دوره غیبت نامشروع می‌دانستند و تنها از این جهت که متصور بودند با استقرار نظام مشروطه، امکان دفع افسد به فاسد و تقلیل ظلم وجود دارد، بر استقرار مشروطه تأکید می‌نمودند.

شیخ فضل‌الله نوری، از علمای طراز اول تهران، مهم‌ترین روحانی مخالف نظر علمای ثلاث بود. او به دنبال برپایی مشروطه دینی یا مشروطه مشروع بود (کرمانی، ۱۳۹۱، ۲۵۴-۲۵۷). نوری در ایام تدوین متمم قانون اساسی، مخالفت خود را با مشروطیت به صراحت اعلام کرد و برخلاف سیدین طباطبایی و بهبهانی، از امضای متمم قانون اساسی امتناع کرد و از مجلس کناره گرفت و در ادامه، خواستار اضافه کردن اصلی بر متمم قانون اساسی به منظور نظارت مجتهدین بر مصوبات مجلس شد (محیط مافی، ۱۳۶۳، ۳۱۵-۳۱۶؛ کسروی، ۱۳۸۵، ۱۲۴-۱۲۸؛ ترکمان، ۱۳۶۳، ۱۸۱-۱۸۴).

با توجه به اینکه مرحله تجویز نشان‌دهنده ماهیت مشروطیت است، باید خاطر نشان نمود طبقات و گروه‌های مختلف در آستانه صدور فرمان مشروطیت موضع سیاسی متفاوتی داشتند. رهبران روحانی

خواهان تأسیس مجلس عدالت و عزل عین‌الدوله بودند. طلاب اجرای احکام اسلام را می‌خواستند. اصناف بست‌نشین تحت تعلیم محافل منورالفکری سخن از دفع کارگزاران «غیرمسئول» و تأسیس «نظامنامه» و حقوق ملت می‌زدند و نهایتاً روشنفکران خواهان حاکمیت ملت و پارلمان ملی و قانون اساسی بودند. اما مردم از عقیدهٔ روحانیون تبعیت نکردند، بلکه رهبران دینی را به اطاعت از خود واداشتند. آنها صدور فرمان شاه مبنی بر استقرار «مجلس اسلامی» را رد کردند و خواستار تأسیس «مجلس ملی» شدند. عاقبت خواستهٔ مردم مبنی بر تشکیل مجلس شورای ملی به کرسی نشست (آدمیت، ۱۳۵۵، ۱۷۱). منابع نیز تبدیل خواستهٔ «مجلس شورای اسلامی» به «مجلس شورای ملی» را نشان می‌دهند. با مقاومت بست‌نشینان سفارت که خواهان حاکمیت ملی و تشکیل مجلسی عرفی بودند، نهایتاً فرمان شاه مبنی بر تأسیس «مجلس شورای ملی» در چهاردهم جمادی‌الثانی ۱۳۲۴ ق صادر شد (کرمانی، ۱۳۵۷، ۴۶۹، ۵۵۱-۵۵۲، ۵۵۸، ۵۶۴).

ملایی توانی مطرح شدن دو مفهوم مختلف مجلس شورای ملی و مجلس شورای اسلامی را دلیل بر حضور دو تفکر و جریان در جنبش ارزیابی می‌کند و بر این باور است که مفهوم اسلامی منعکس‌کنندهٔ دغدغهٔ روحانیون بود که به مهاجرت کبری رفته بودند و مفهوم مجلس شورای ملی نشانگر دغدغه‌های متحصنان سفارت انگلستان بود که رویکردی غیردینی داشتند (ملایی توانی، ۱۳۹۵، ۱۹۴). به باور آدمیت، «از روزی که دستخط تأسیس مجلس ملی به امضای شاه رسید، در اسناد رسمی و در افکار عام به فرمان «مشروطیت» تلقی گردید. و آن تلقی صحیحی بود و متحدالمال رسمی تلگرافی دولت به سفارتخانه‌های ایران که به زبان فرانسه مخابره شد، اعلام می‌دارد: به موجب دستخط همایونی دولت ایران در عداد ممالک کنستی توسیونل درآمد، دولت متوقف فیها را آگاه نمایید» (آدمیت، ۱۳۵۵، ۱۷۲). آدمیت با این عقیده مخالف است که در زمان صدور فرمان چهاردهم جمادی‌الثانی ۱۳۲۴ ق مفهوم مشروطیت در میان نبود و یا آن فرمان دلالت بر مشروطیت نداشت و اندکی پس از افتتاح مجلس بود که مفهوم «مشروطیت» شناخته شد. به عقیدهٔ او، این مفهوم قبل از اعلام مشروطیت در محافل منورالفکری رایج و مفهوم سیاسی‌اش واضح بود و در تلگراف رسمی دولت و سایر اسناد دولتی هم پذیرفته گردیده بود (همان).

به نظر نویسندگان این مقاله این درست است که در جنبش مشروطیت اقشار مختلف با افکار و اهداف مختلف در کنار هم حضور داشتند و قابل تصدیق است که رهبران و فعالان جنبش در مهاجرت صغری و کبری صراحتاً و به شکلی منسجم مشروطیت را از شاه مطالبه نکردند و از مجلس و عدالتخانه‌ای که قرار بر تشکیل آن بود قرائت واحدی وجود نداشت، ولی نظریهٔ مشروطیت دهه‌ها قبل در رسائل انتقادی

و مطبوعات عمدتاً به شکل راهکاری عرفی برای حل مسئله‌ای عرفی مطرح شده بود. به این مسئله هم باید توجه داشت که جامعه ایران جامعه‌ای دینی با حاکمیت نظام استبدادی بود و علت ابهام و ملاحظات هم عمدتاً همین مسئله بود. رهبران مذهبی جنبش بنا بر همین دلیل بود که نمی‌توانستند مستقیماً از شاه طلب مشروطیت کنند. گفت و شنود، سخنرانی و نامه‌های باقی‌مانده از رهبران مذهبی، مکتوب ناصرالملک به طباطبایی در منصرف کردن آنها از درخواست مشروطیت، نشان از آن دارد که آنها از همان زمان مهاجرت صغری به بعد می‌دانستند که چه می‌خواهند و دربار با میدان‌داری عین‌الدوله و امیر بهادر جنگ هم می‌دانست که با چه مخالفت می‌کند.

کوتاه سخن اینکه رهبران مهاجرین، ولو با تعبیر عدالتخانه، به شکل سربسته و مبهم، مشروطیت عرفی را برای ساماندهی امر مُلکداری مطالبه می‌کردند و دربار هم با آنها مخالفت می‌کرد (بنگرید به: کرمانی، ۱۳۹۱، ۱۶۱/۱، ۲۳۶-۲۳۷؛ ۳۱۱/۲-۳۱۳، ۳۳۸، ۳۲۳-۳۱۹، ۳۲۷، ۳۷۸-۳۷۴، ۳۸۲-۳۸۱، ۳۸۴-۳۸۲). ولی این ابهام و ملاحظات سر بزنگاه‌ها رفع شد. فعالان جنبش در بست‌نشینی سفارت به صراحت خواستار تشکیل «مجلس عدالت» (برابر با کنستیتوسیون) و «آزادی و مشروطیت و امنیت» شدند (همان، ۴۳۳-۴۳۴، ۴۵۱؛ تفرشی حسینی، ۱۳۵۱، ۲۸-۲۹؛ شریف کاشانی، ۱۳۶۲، ۷۳؛ کسروی، ۱۳۸۵، ۱۲۱) و در ادامه، فرمان تشکیل مجلس شورای اسلامی به «مجلس شورای ملی» تبدیل شد (کرمانی، ۱۳۵۷، ۵۵۱-۵۵۲، ۵۵۸، ۵۶۴).

نکته دیگر اینکه در منازعه مشروطه‌خواهان و مخالفان مشروطیت بر سر تفسیر فرمان چهاردهم جمادی‌الثانی ۱۳۲۴ و تعیین نوع نظام سیاسی کشور با فشار عرفی گرایان و تجمع مردم در بازار تبریز و تهران، مخالفان مشروطه تسلیم شدند و محمدعلی شاه در دستخطی اعلام کرد که «دولت ایران در عداد دول مشروطه کنستیتوسیون» به شمار می‌آید (کسروی، ۱۳۸۵، ۲۱۸-۲۱۶، ۲۲۹-۲۲۴، ۲۳۷-۲۳۴). در برهه تدوین متمم قانون اساسی هم که منازعه مشروطه و مشروعه به اوج خود رسید، به رغم افزودن اصل دوم به متمم قانون اساسی براساس خواست شیخ فضل‌الله (همان، ۳۸۹)، با فشارهای انجمن و مردم تبریز مبنی بر اینکه «ما قانون مشروطه می‌خواهیم نه شریعت»، (همان، ۳۱۵-۳۱۱، ۳۲۸-۳۱۸، ۳۳۷، ۳۴۵) و در ادامه، با فشار مردم تهران، باز این خواست عرفی گرایان بود که به کرسی نشست و عرفی‌گرایان متمم قانون اساسی را به امضای شاه درآوردند (همان، ۳۵۶، ۴۸۳).

تأملی در نظریه «نظام مشروطه»

نظریه مشروطیت راهی برای گذار از نظام استبدادی و ساماندهی کشور بود. مهم‌ترین مؤلفه‌ها و شاخص‌های «مشروطه‌خواهی» در جدول ۱ شناسایی و ترسیم شده است.

جدول ۱. مهم‌ترین مؤلفه‌های مشروطه‌خواهی براساس الگوی چهارگامه

الگوی چهار گامه	نمونه‌ها و مصادیق عینی موجود در جنبش مشروطیت
گام اول: مشاهده بی‌نظمی و مشکل	ناکارآمدی قشون: شکست ایران در جنگ با روسیه به علت ساختار کهن نظامی
	ظلم، فساد، عدم شایسته‌سالاری: رشوه، تعدیات حکام، فروش القاب و انواع پیشکش‌ها و مواجب
	مشاهده و مقایسهٔ عقب‌ماندگی ایران و پیشرفت سایر دول براساس رسائل انتقادی
	ناکارآمدی در عرصهٔ تجاری و اقتصادی: ضرر و زیان تجار ایران، افزایش تعرفهٔ گمرک برای تجار داخلی، فشار مالیاتی و بدرفتاری مؤدیان حکومتی، تعطیلی بازار و اجتماع معترضان
	ناکارآمدی اقتصادی: گرانی ارزاق و دشواری معیشت (قند، گوشت و نان)، احتکار گندم، بیکاری و مهاجرت مردم
	ورشکستگی و بحران مالی دولت: ندادن حقوق و مواجب سربازان، استقراض از روس و به ودیعه گذاشتن گمرکات
	چرا ایرانی‌ها نمی‌توانند در جنگ همچون روسیه پیروز شوند؟ ضعف قشون و نبود تسلیحات نظامی روز و کارآمد
گام دوم: تشخیص علت بی‌نظمی/مشکل	چرا ایرانیان قادر به هم‌سطحی با دول دیگر نیستند؟ فقدان نظام قانونمند مبتنی بر نظام پاداش و تنبیه
	چرا اروپایی‌ها و روس‌ها می‌توانند و ایرانی‌ها نمی‌توانند؟ فقدان یک کلمه: «قانون»
	چرا ایران از اجانب شکست می‌خورد و بخش‌هایی از خاک کشور تجزیه می‌شود؟ حاکمیت استبداد
	ریشهٔ اعطای امتیازات، ورشکستگی و بحران مالی دولت، قرض گرفتن از خارج، به ودیعه گذاشتن گمرکات، تسلط اجنبی بر امور مالی کشور، گرانی ارزاق و نارضایتی تجار چیست؟ حاکمیت استبداد در داخل و فشار استعمار خارجی
	علت استبداد، زورگویی و تعدیات حکام چیست؟ فقدان آزادی، نبود قانون اساسی
	علت ترقیات زاین و غلبهٔ زاین بر روسیه چیست؟ حاکمیت مشروطیت در زاین و حاکمیت استبداد در روسیه
	تصویرسازی و ارائهٔ آرمان و خیال ذهنی برای استقرار حکومت قانون (خیال کنسلیطوسیون امیر کبیر)
گام سوم: نظم و خیال؛ بازسازی جامعه	تصویرسازی از جامعهٔ آرمانی و نقد نظام استبدادی طبق الگوی مشروطیت انگلیس (مقالات حبل‌المتین)
	آرمان قانون‌خواهی و آزادی‌طلبی و مساوات (رسالهٔ مجددیه، کتاب احمد، سیاحتنامهٔ ابراهیم بیگ، روزنامهٔ قانون)
	تصویرسازی از جامعهٔ آرمانی و نقد نظام استبدادی طبق الگوی مشروطیت زاین (کتاب احمد، میکادونامه، سیاحتنامهٔ ابراهیم بیگ)
	آرزوی شکل‌گیری مجلس مشورتی و دولت منظم (تحفه العالم، میکادونامه، روزنامهٔ قانون)
	ماهیت درد از زمان عباس میرزا تا ظهور نظریهٔ مشروطیت عرفی بود. راهکار ترقی‌خواهان هم عرفی بود. ظهور دوگانگی و اختلاف در مرحلهٔ استقرار نظام قانونمند پس از صدور فرمان مشروطه
	نسخهٔ منورالفرکان و تجویز عرفی براساس قرائت غربی و غیردینی + نسخهٔ علمای ثلاث نجف در تأیید مشروطهٔ عرفی مبنی بر تفکیک شرع از عرف و واگذاری امر ملکداری در عصر غیبت بر عهدهٔ جمهور مردم. الگوی هر دو گروه «مجلس شورای ملی»
	نسخهٔ علمای دینی و شیخ فضل‌الله و تجویز اسلامی براساس قرائت دینی. الگوی آن «مجلس شورای اسلامی»

نتیجه‌گیری

پرسش اصلی این مقاله این بود که روند تکوین نظریهٔ مشروطیت در ایران چگونه بوده و ماهیت این نظریه چه وجهی داشته است؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند چهار مرحله‌ای که اسپریگنز برای تکوین نظریه‌های سیاسی مشخص کرده در شکل‌گیری اندیشه و یا نظریهٔ مشروطیت در ایران نیز مصداق دارد. بر همین اساس می‌توان گفت اندیشهٔ مشروطیت آنچنان که برخی ادعا می‌کنند در ایام انتهایی جنبش و در روزهای بست‌نشینی معترضان در سفارت انگلیس بر سر زبان‌ها افتاد، دفعتاً و بدون زمینه و فرایند ظهور نیافت، بلکه ریشه‌های بعیدی داشت که حداقل می‌توان زمینه‌های آن را در دورهٔ نوسازی عباس‌میرزا ملاحظه نمود. درد اصلی مملکت عقب‌ماندگی و راهکار این درد اصلاحات نظامی بود. به تدریج با افزایش ناکارآمدی حکومت در عرصه‌های مختلف و افزایش آشنایی ایرانیان با مفاهیم مدرن و تحولات جهان، حاکمیت نظام استبدادی و سلطنت بالاستقلال منبع همهٔ دردها و ناکارآمدی‌ها تشخیص داده شد. قاطبهٔ منورالفکران و تجددخواهان در خیال بازسازی جامعه از طریق نظم‌بخشیدن به سلطنت مطلقه افتادند و الگوی مشروطیت انگلیس و ژاپن را برای ساماندهی جامعه ترویج کردند و نهایتاً با اعتراضات خود، خواهان استقرار مشروطیت و حکومت قانون شدند. لذا می‌توان تأکید کرد مشروطه‌خواهی ایرانیان روندی تکاملی داشت: از مرحلهٔ ملاحظهٔ مشکل و بی‌نظمی آغاز شد، تشخیص درد و مرحلهٔ خیال و بازسازی را سپری کرد و نهایتاً به مرحلهٔ تجویز عملی درمان رسید. در نظریهٔ اسپریگنز چهار مرحله برای تکوین نظریه را نظریه‌پرداز شخصاً می‌پیماید. اما در ایران مراحل ظهور اندیشهٔ مشروطیت به تدریج در واکنش به تحولات و بیداری قاطبهٔ ترقی‌خواهان و منتقدین وضع موجود، با هم‌افزایی و درک مشترک آنها پیموده شد.

ماهیت مشروطیت را نیز در ارتباط با ماهیت درد باید شناخت. از زمان عباس‌میرزا درد مملکت دردی عرفی بود، قاعدتاً راهکار آن هم باید راهکاری عرفی می‌بود. ابتدا درد را ضعف قشون و راهکار آن را نوسازی نظامی تجویز کردند. اما ایرانیان در ادامه، علت درد را سیاسی و حاکمیت نظام استبدادی تشخیص دادند و راهکار سیاسی و عرفی مشروطیت را درمان آن دانستند. قصد منتقدین و ترقی‌خواهان از ارائهٔ این تجویز، محدود نمودن اختیار پادشاه و تأمین حقوق و منافع مردم بود. اما این تجویز و نسخه در مرحلهٔ استقرار نظام و نهادسازی دچار تفسیری دوگانه شد. به عبارت دیگر، براساس فهم نظریهٔ سیاسی اسپریگنز، گفتمان مشروطیت از مراحل اولیه یعنی مشاهدهٔ بی‌نظمی و تشخیص درد تا مرحلهٔ سوم (ارائهٔ تصویر و بازسازی جامعه) به مرور قوام یافت و به گفتمان غالب ترقی‌خواهی برای نجات کشور تبدیل شد. به رغم برخی چالش‌ها و ابهامات، پارادایم مشروطهٔ عرفی در صدور دستخط مشروطیت مبنی بر

تشکیل «مجلس شورای ملی» و پس از آن در دستخط محمدعلی شاه مبنی بر اینکه «دولت ایران در عداد دول مشروطهٔ کنستیتوسیون» به شمار می‌آید و نیز امضای متمم قانون اساسی از سوی محمدعلی شاه تعیین یافت، ولی مسئلهٔ قرائت و تفسیر دوگانه از مشروطه به شکل مشروطهٔ عرفی و مشروطهٔ مشروعه سر باز کرد و تاکنون این مسئله ادامه دارد. نتیجهٔ اینکه گرفتاری ایرانیان مسئله‌ای عرفی بود. از همین رو ترقی‌خواهان و منتقدین برای درمان دردها و عقب‌ماندگی‌های کشور به دنبال نسخه‌ای عرفی بودند. نسخهٔ علاج آنان مشروطیت در قرائت عرفی آن بود، اما این تجویز در ادامه با چالش‌های مختلفی مواجه شد که خارج از بررسی مقالهٔ حاضر است و در این مقال نمی‌گنجد.

نکتهٔ دیگر اینکه مفهوم‌پردازی مشروطه به لحاظ فلسفهٔ سیاسی سابقه‌ای در نظام سنت نداشت. مشروطه‌خواهی ریشه در واقعیت‌های اجتماعی، سیاسی و فکری ایرانیان نداشت. این فکر مُلهم از فلسفهٔ سیاسی و تجربهٔ نهادهای مشروطیت در اروپا و انگلستان بود که به ایران رسوخ کرد. اما کار بدیعی که صورت گرفت این بود که علمای مشروطه‌خواه نجف با تکیه بر نظریهٔ حکومت جور در عصر غیبت، ضرورت و ارجحیت مشروطیت را اثبات و راه تبدیل قانون شرع به نظام حقوقی و حکومت قانون را هموار کردند.

References

- Ākūndzādeh, Mīrzā Fath'li. 2016. Maktubāt-e Kamāl ul-Dovleh ve Molḥaqqāt-e Ān. Due to the efforts of Ali Asḡar Haqdār. No Place: Bāšgāh-e adabiyāt. [in Persian]
- Ākūndof, Mīrzā Fath'li. 1963. Alefbā-e jadid ve Mektubāt. Compiled by Ḥamid Moḥammadzādeh, edited by Ḥamid Arāslī. Baku: Academy of Sciences of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic. [in Persian]
- Adamiyat, Fereydoun. 1349. Thoughts of Fathali Akhundzadeh. Tehran: Kārazmī. [in Persian]
- Adamiyat, Fereydoun. 1357. Thoughts of Mirza Agha Khan Kermani. Tehran: Payām. [in Persian]
- Adamiyat, Fereydoun. 1355. The ideology of the constitutional movement. Tehran: Payām. [In Persian]
- Adamiyat, Fereydoun. 1362. Amir Kabir and Iran. Tehran Kārazmī. [in Persian]
- Adamiyat, Fereydoun and Homa Natiq. 1356. Social, political and economic thoughts in the unpublished works of the Qajar era. Tehran: Āgāh. [in Persian]
- Āqā Kān-e Kermānī, Mīrzā Abdul Ḥosein. 1312. Hašt Behešt (Eight Heavens). Tehran: Library and Museum of the Documents Center of the Islamic Council. [In Persian]
- Āqā Kān-e Kermānī, Mīrzā 'bdul Ḥosein. 1324. Āyine-ye Sekandarī (Sekandri mirror). Tehran:

- Library and Museum of the Documents Center of the Islamic Council. [in Persian]
- Āqā Kān-e Kermānī, Mīrzā ‘bdul Ḥosein. 1343. Jang-e Haftād-o Do Mellat (War of seventy two nations). Compiled and translated by Mirza Mohammad Bahadur. Tehran: Library and Museum of the Documents Center of the Islamic Council. [in Persian]
- Āqā Kān-e Kermānī, Mīrzā ‘bdul Ḥosein. No date. Šad Keṭābeh (Hundred Speeches). Edited by Moḥammad Ja’far Maḥjub. Tehran: Library and Museum of the Documents Center of the Islamic Council. [in Persian]
- Eḥtešām ul-Salṭaneh 1367. Kāṭerāt-e Eḥtešām al-Salṭaneh (Memoirs of Ihtesham al-Saltaneh). By the efforts of Seyyed Moḥammad Mahdi Mousavi. Tehran: Zavvār. [in Persian]
- Spragens, Thomas. A. 1401. Understanding political theories. Farhang Rajai’s translation. Tehran: Āgah. [in Persian]
- Ašgari, Seyyed Moḥammad. 2012. Āḵund Ḳorāsānī Der Jonbeš-e Mašruṭiyyat Bā Seyri Der Izāḥ al-ḵaṭā-e Āyet ul-lāh Šeyḵ Moḥammad-e Bahārī (Akhund Khorasani in the constitutionalism movement with a review in the impeachment of Ayatollah Sheikh Mohammad Baqer Behari). Tehran: Eṭṭelā’t. [in Persian]
- Oben, Eugene. 1362. Iran today: 1906-1907. Translation and annotations by Ali Ašgar Sa’idi. Tehran: Zavvār. [in Persian]
- Ivanov, Mikhail. s. 1357. Iran’s constitutional revolution. Translated by Kažem Anšārī, Tehran: Šerkat-e Sahami-e Ketabhaye Jibī. [in Persian]
- Pavlovich M., Teria V., and S. Iransky 1357. Three articles about Iran’s constitutional revolution. Translation of M. Houšyār. Tehran: Šerkat-e Sahami-e Ketabhaye Jibī. [in Persian]
- Tājer-e Širāzī, Ḥosein Ali. 2015. Mikādonāmeḥ. By the attention of Ali Mir Anšārī, the quarterly magazine of Ayine-ye Mirāt, year 4, supplement number 9. [in Persian]
- Tāriḵ-e esteqrār-e Mašruṭiyyet Der Iran: Mostaḵrajeh Az Ruy-e Asnād-e Maḥramāne-ye Vezārat-e Kāreje-ye Engelestān (The history of the establishment of constitutionalism in Iran: extract from the secret documents of the British Foreign Ministry). 1352. Vol. 1. Extracted and prepared by Hasan Moāšer, Tehran: Ibn-e Sinā. [in Persian]
- Tabrizī (Mostašār al-Dovleh), Mīrzā Yusef Kān. 1356. Yek Kalameh (A word), by the efforts of Baqer Momenī, Tehran: Šabgir. [in Persian]
- Turkman, Moḥammad. 1363. Maktubāt, E’lāmiyye-ha,... ve Čand Gozāreš pirāmun-e Naqš-e Šeyḵ Fazlullah Noorī Der Mašruṭiyyat (Writings, announcements, ... and some reports about the role of Sheikh Fazlullah Nouri in constitutionalism), Vol 2. Tehran: Rasa. [in Persian]

- Tafreši-ye Hoseynī, Seyyed Ahmad. 1351. Rūznāme-ye Aḳbār-e Mašruṭiyyat ve Enḳelāb-e Iran (Iran's constitutional and revolutionary news newspaper). Through the efforts of Iraj Afšār. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Habl al-Matin Colcata 3 Safar 1320 A. H (12 May 1902). Year 9, No. 28. [in Persian]
- Habl al-Matin Colcata 3 Muharram 1322 A. H (20 March 1904). Year 11, No. 26. [in Persian]
- Habl al-Matin Colcata 8 Safar 1322 A. H (24 April 1904). year 11, No 29. [in Persian]
- Habl al-Matin Colcata 5 Jumadi al-Awal 1325 A. H (16 June 1907). Year 14, No. 42. [in Persian]
- Habl al-Matin Colcata 25 Jumadi al-Awal 1327 A. H (14 June 1909). Year 16, No. 46. [in Persian]
- Ḳāṭerāt-e Ḥāj Seyyāḥ Yā Dore-ye Ḳof-o Vaḥṣat (Memories of Haj Sayah or period of fear and terror). 1359. With the efforts of Ḥamid Sayyāḥ and corrected by Seyfullah Golkār. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Ḳāṭerāt-e Siyāsi-e Mīrzā Ali Ḳān Amin al-Dovleh (Political memoirs of Mirza Ali Khan Amin al-Dawlah). 1370. Through the efforts of Ḥafeẓ Farmanfarmaeiyan. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Dordī-e Esfahanī, Mīrzā Isma'īl. 1324 A. H. Ḥobb ul-Vaṭan Men al-imān (Love of the country comes from faith). Sekandar Ābād, Meḥboobšāhī printing press (microfilm of lithography, library of the center of Islamic encyclopedia, number 49122). [in Persian]
- Drouville, Gaspar. 1389. Travelogue of Drouville. Translated by Javād Moḥie. Qom: Nilofarāneh. [in Persian]
- Donboli, 'bd al-Razzāq Beyk. 2013. Meāṭer al-Soltāniyyeh. Proofreading by Ġolāmḥoseyn Zargarinežād. Tehran: Iran Newspaper Publishing Institute. [in Persian]
- Dolatābadi, Yaḥyā. 1362. Ḥayāt-e Yaḥyā. Vol 2. Tehran: Ferdowsi. [in Persian]
- Resāel-e Siyāsi-e Aṣr-e Qājār (Political treatises of the Qajar era). 1380. corrected and edited by Ġolāmḥoseyn Zargarinežād. Tehran: National Library of the Islamic Republic of Iran. [in Persian]
- Jobar, P. A. 1322. Travel to Armenia and Iran. Translated by Maḥmoud Hedāyat. Tehran: Tābān. [in Persian]
- Sykes, sir Percy. No date. History of Iran Vol 2. Translated by Moḥammad Taqi Faḳr-e Da'i-ye Gilānī. Tehran: Iran Books Printing and Publishing Company. [in Persian]
- Safarnāme-ye Ḥāj Sayyāḥ (Haj Syah's travelogue). 2016. By the efforts of Ali Dehbašī. Tehran: Sokhan. [in Persian]
- Šarif-e Kašānī, Moḥammad Mahdi. 1362. Vāqeāt-e Ettefāqiyyeh Der Ruzegār (Accidental events in the day). Compilation of Manšoureh Etteḥādiyyeh and Sirus Se'dvandiyan. Tehran: Tāriḳ-e Iran. [in Persian]

- Šuštarī, Mir ‘bdul Latif Kān. 1363. Toḥfa Al-‘ālam ve Deyl al-Toḥfa. By Šamad Movahḥhed, Tehran: Ṭahorī Library. [in Persian]
- Ṭālbef, ‘bdul Raḥim. 1356. Ketāb-e Aḥmad (Ahmed’s book), with an introduction and margins by Bāqer Momenī. Tehran: Šabgir. [in Persian]
- Ṭabāṭabāyī, Javād. 2016. A reflection on Iran: The theory of the rule of law in Iran. Tabriz: Sotudeh. [in Persian]
- Farajī, Mehdi, and Rezā Naširī ḥamed. 1400. “Persian logbooks Of India; The First Narrators Of British Constitutionalism (The Case Study Of the Shegarfnamey-E Velayat, Tohfatalalam and Masir -E Talebi)”. Subcontinent Studies, Year 13, Number 41, 213-234. [in Persian]
- Fašāḥī, Moḥammad Rezā. 1354. From Ghats to constitutionalism: a short report of intellectual and social developments in feudal society. Tehran: Gutenberg. [in Persian]
- Firahī, Dāvud. 2014. “Legal foundations of constitutionalism from the point of view of Akhund Khorasani”. In the collection of articles of the conference on examining the intellectual and social foundations of Iran’s constitutionalism, honoring Āyatollāh Moḥammad Kažem Kōrāsani. Tehran: University of Tehran. 195-217. [in Persian]
- Firahī, Dāvud. 2013. Jurisprudence and politics in contemporary Iran: political jurisprudence and constitutional jurisprudence. Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Qājār, Jahāngir Mīrzā. 2014. Tāriḳ-e Now (New history). Edited by Abbās Eqbāl. Tehran: ‘Imī. Ketāb-e Ābī: Gozārešhaye Maḥramāne-ye Vezārat-e Kāreje-ye Engelis Derbāre-ye Enqelāb-e Mašrute-ye Iran (The Blue Book: Secret Reports of the British Foreign Office on Iran’s Constitutional Revolution). 1363. Volume 1. by Ahmad Baširī. Tehran: New Publication. [in Persian]
- Ketāb-e Nārenji: Gozārešha-ye Siyāsi-ye Vezārat-e Kāreje-ye Rusiyye-ye Tezārī Derbāre-ye Enqelāb-e Mašrute-ye Iran (Orange Book: Political reports of the Ministry of Foreign Affairs of Tsarist Russia about the Iranian Constitutional Revolution). 1367. Volume 1. Edited by Ahmad Baširī. Tehran: Noor Publishing House, Tehran. [in Persian]
- Curzon, George Nathaniel. 1380. Persia and Persian question. Translated by Gōlām Ali Vahid-e Māzandarānī. Vol 1. Tehran: ‘Imī ve Farhngī. [in Persian]
- Kermānī, Nazem ul-eslām. 1357. Tāriḳ-e Bidārī-ye Iranian (History of awakening of Iranians). Under the supervision of Ali Akbar Sa’īdi-ye Sirjāni, Tehran: Farhang Iran Foundation Publications. [in Persian]
- Kermānī, Nazem ul-eslām. 2013. Tāriḳ-e Bidārī-ye Iranian (The history of awakening of Iranians). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Kasravī, Ahmed. 2015. Tāriḳ-e Mašrute-ye Iran (Constitutional history of Iran). Tehran: Negāh. [in Persian]

- Kafayī, ‘bdul Ḥosein Majid. 2015. Margi Der Noor: Zendegani-ye Āḵund Ḷorāsani Šāheb-e Kefāyeh (Death in light: the life of Āḵund Ḷorāsani Saheb-e Kefaye [author of Kefāye]). Tehran: Zavvār. [in Persian]
- Kuznetsova, N. A. 1358. The political and socio-economic situation of Iran at the end of the 18th century to the first half of the 19th century. Translated by Sirus Izadī. Tehran: International Publishing. [In Persian]
- Grote, Hugo. 1369. Grothe’s travelogue. Translated by Majid Jalilvand. Tehran: Markaz.
- Malkum, Sir jan. No date. History of Iran Vol 2. Translated by Mīrzā Heyrat. Tehran: Sa’di Publishing House. [in Persian]
- Majd ul-Mulk, Mīrzā Moḥammad Ḷān. 1321. Resāle-ye Majdiyyeh (The treatise of Majdiya). Edited by Sa’id Nafisī, Tehran: National Bank of Iran Printing House. [in Persian]
- Mohiṭ Māfi, Hāšem. 1363. Moḳaddamāt-e Mašruṭiyyat (Preliminaries of constitutionalism). By Majid Tafreši and Javād Jān Fedā, Tehran: ‘Imī Publications. [in Persian]
- Moḳākerāt-e Majlese Avval 1326-1324: Tose’a-ye Siyāsi-ye Iran Der Varṭe-ye Beyn ul-melal (Negotiations of the first parliament 1324-1326: Iran’s political development in the abyss of international politics). 2014. Through the efforts of ḡolāmḥoseyn Mīrzā Šāleh, Tehran: Māziyār. [in Persian]
- Marāqaeī, Ḥāji Zein ul-Ābedin. 1388. Siyāhatnāma-ye Ebrāḥim Beyg (Ebrahim Bey’s travel book). with the efforts of M. A. Sepānlu, Tehran: Āgah. [in Persian]
- Mollāeī Tavānī, Alirezā. 2015. “Controversy over the implication of the constitutional decree”. History of Iran after Islam. Vol 7, Number 13, 191-216. [in Persian]
- Mollāeī Tavānī, Alirezā. 2019. Struggle for Freedom, Tehran: Imam Khomeini and Islamic Revolution Research Institute. [in Persian]
- Momenī, Bāqer 1352. Iran on the verge of constitutional revolution. Tehran: Šabgir. [in Persian]
- Mīrzā Malkam Ḷān. 1369. Rūznāme-ye Qānun (Law newspaper). Tehran: Kavir. [in Persian]
- Watson, Robert Grant. 1348. History of Iran during the Qajar period. Translated by Vahid Māzandarānī. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Wishard, John. 2013. Twenty years in Iran. Translated by Ali Pirniyā. Tehran: Novin. [in Persian]
- Hedāyat, Rezāqolī Ḷān. 1339. Rouzah al-Šafā-ye Nāserī. Vol 9. Qom: Markazī-Pirouz-Ḷayyām Bookstore Publications. [in Persian]
- Yazdānī, Sohrāb. 2019. Constitutional Mujahidan. Tehran: Ney. [in Persian]

**This Page Intentionally
Left Blank**